

Vilius Ivanauskas

Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo

Įvadas

Sovietinė nomenklatūra – vadovaujantys kadrai, sovietinis elitas, tuometiniai sprendimų priėmėjai, atsakingi už partinės politikos organizavimą ir turėję galią formuluoti skirtingo lygio tikslus ir reikalavimus. Tačiau ne tiek politinė galia, kiek viešai pastebimos jos galimybės socialinių santykių kontekste darė nomenklatūrą elitine sovietinės visuomenės grupe. Šis išskirtinumas pagrįstas privilegijomis ir didesniu vartojimu, ir šios savybės nubrėžia gana aiškias ribas tarp to, kas priklausė nomenklatūrai, ir kas ne. Neatsitiktinai socialiniame-kultūriniame lauke pats nomenklatūros grupės išskyrimas tampa susietas su privilegijuotumo asociacijomis. Atliktos apklausos pateikėjai (ne-nomenklatūros atstovai) pateikia šią pirmo įspūdžio asociaciją susietą su nomenklatūra¹: „Jie nebuvo ypatingai išskirtini, tačiau turėjo tam tikrų privilegijų: specialias parduotuves, turėjo savas poliklinikas su geresne įranga, ligonines“ (ministerijoje dirbusi valdininkė); „Privilegijas turėjo tik paties aukščiausio rango nomenklatūrininkai. Butai, baldai, poilsio namai, komandiruotės, ekskursijos į užsienį“ (buhalteris); „Be eilės gaudavo talonėlį deficitinei prekei, bilieta į geresnį koncertą, spektaklį ir t. t.“ (agronomas); „Gaudavo visas deficitines prekes su lengvatomis“ (vairuotojas); „Jie turėjo daug patogumų: tarnybiniai automobiliai, gyvenamas plotas, sanatorijos, komandiruotės“ (statybininkas-inžinierius); „Privilegijos buvo įvairiausios. Faktiškai jie gyveno kaip Vakarų Europoje“ (technikė); „Turėjo įvairių profilių privilegijų (maisto, darbužių, avalynės ir t. t.) parduotuvėse ir bazėse“ (vadovaujanti darbą dirbęs gydytojas). Antropologiškai žvelgiant, tas mes/jie atskyrimas (tarp nomenklatūros ir kitų sovietinės visuomenės grupių) kaip socialinę tapatybę veikiantis veiksnys itin pastebimas vartotojiškumo lauke. Nomenklatūros *išskirtinis vartojimas* buvo *reikšmingasis kitas*, priešpriešinamas sovietiniams standartams ir deficito visuomenei (itin pastebimai vėlyvuojų sovietmečiu), negalinčiai patenkinti tiek esminių poreikių (būsto, kai kurių maisto prekių ir drabužių), tiek noro įsigyti prabangos (remiantis sovietiniu prabangos vertinimu) prekių ir paslaugų.

Nomenklatūros statuso bei vartojimo galimybių aspektas šiame darbe yra svarbiausias, juolab jis iliustruoja vėlyvojo sovietmečio visuomenei būdingą deficito kultūrą ir būdus sprendžiant praktiškai visose srityse pastebimą trūkstumų prekių, paslaugų, žaliavų klausimą. Pagrindinė šio darbo tezė - *sovietmečiu lietuviškoji nomenklatūra buvo išskirtiniu vartojimu ir privilegijomis pasižymėjusi visuomenės grupė, kurios gėrovę ir vykdomos veiklos sąlygas pagerinti padėjo tiek oficiali režimo parama, tiek nomenklatūrinių tarpusavio ryšių pagrindu plačiai veikę neformalus (nelegalūs) būdai*. Naudojant „išskirtinio vartojimo“ kategoriją siekiama apibrėžti nomenklatūros vartojimo galimybių sovietinėje sistemoje lauką, jį detalizuoti pateikiant atskirų privilegijų ir praktiškai tik nomenklatūrai prieinamų prekių ar paslaugų pavyzdžius, jų mastą, o taip pat atskleidžiant tokio vartojimo reikšmę nomenklatūros statusui sovietinėje sistemoje. Tokioje perspektyvoje nomenklatūros išskirtiniu vartojimu atskleidžiamos dvi linijos. Vienoje jų, nomenklatūros pavyzdys iliustruoja, kaip sovietinėje sistemoje valstybė įtvirtina ribas, skiriančias nomenklatūrą nuo ne-nomenklatūros. Šis

¹ Apklausa atlikta 2003 m. balandžio mėn. Alytaus ir Druskininkų miestuose.

struktūriškai nusistovėjęs barjeras griovė bet kokius valdžios mėginimus kurti egalitarinę visuomenę, kaip buvo deklaruojama oficialiajame diskurse. Antrojoje linijoje pastebimas nemažai daliai nomenklatūros būdingas veikimo stilius, sugebant manevruoti ir turimų pareigų bei ryšių pagrindu “pasididinti” savo vartojimą, tuo prisidedant prie šio veikimo būdo kaip siektino modelio skaidos sovietinėje sistemoje.

Atskleidžiant nomenklatūros vartojimo klausimą, metodologiškai svarbu apibrėžti nomenklatūrą kaip socialinį sovietinės visuomenės segmentą (grupė, terpė), konceptualizuoti išskirtinio *vartojimo* ir *statuso* sritį sovietinių standartų ir vartojimo lauke, bei susieti nomenklatūrą su jos galimybėmis.

Tokia analizė remtųsi daktaro disertacijos metu apie sovietinę nomenklatūrą rinktais duomenimis, podoktorantūros metu užfiksuotais pastebėjimais apie kultūrinę nomenklatūrą, o taip pat papildomai renkant informaciją šio darbo tema. Minėti duomenys apima Lietuvos archyvuose surinktą medžiagą, interviu su atskirais sovietmečio liudininkais, atsiminimų medžiaga, o taip pat kitų tyrinėtojų pastebėjimais.

1. Teorinis kontekstas

1.1. Išskirtinis vartojimas vs. socialistiniai standartai

Tiriant sovietmetį *vartotojiškumo* aspektas padeda analizuoti nomenklatūros kaip „prestižinės klasės“ susiformavimą, leidžiantį deficito sąlygomis jos nariams gerinti gyvenimo ir buitines sąlygas. Nors vartojimoreiškinys sutinkamas įvairiuose moksliniuose kontekstuose (pvz. svarstant masinės vartojimo kultūros aspektus²), tačiau vartojimo reiškinių analizė padeda tirti ir atskirų visuomenės grupių santykius ir elgseną, skirdama dėmesį socialinės stratifikacijos reiškiniui. Turbūt didžiausią indėlį šiame požiūryje padarė sociologas T.Veblenas, kuris vartojo *išskirtinio vartojimo* kategoriją, apimančią specifinių daiktų, paslaugų, padedančių nustatyti priklausymą tam tikram statusui, vartojimą³. Anot jo, vartojami daiktai ir paslaugos padeda nustatyti hierarchinius ryšius tarp asmenų ir socialinių grupių.

Socialinės stratifikacijos aspektui išryškinti taikant vartotojiškumą galima pasitelkti ir kitus autorius. Antropologai M. Douglas ir B.Isherwoodas teigia, kad daiktų (prekių) judėjimas per vartojimo ritualus formuoja socialinių ryšių tinklus⁴. Prekės yra tarpininkai, parodantys visuomenėje susiklosčiusius socialinius santykius ir klasifikacijas, jos įkūnija reikšmes viešojoje erdvėje, o vartojimas tampa socialinę tvarką organizuojančia jėga, kuri padaro matomą socialinį pasiskirstymą, kategorijas ir socialinį statusą. M.Douglaso požiūris gali būti papildomas P.Bourdieu požiūriu, kuris vartotojiškumą traktuoja kaip išteklių socialinei tvarkai įtvirtinti. Naudodamas „skonio“ kategoriją kaip kultūrinį pasirinkimų modelį, Bourdieu mano, kad jis padeda konkrečioms grupėms lokalizuotis ir įsitvirtinti visuomenės stratifikacijos sistemoje⁵. „Skonis“ tampa svarbiu įrankiu nubrėžiant skirtingumo ir hierarchijos ribas tarp atskirų grupių. Išskirtinumą parodo ir

² Sennet R. 1976. *The Fall of Public man.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

³ Pateikdamas „išskirtinio vartojimo“ bei „laisvalaikio klasės“ kategorijas, jis kalba apie aukštesnio socialinio statuso grupių išskirtinumą, kuris įgyvendinamas per geresnių prekių, paslaugų vartojimą. Žr. Veblen Thorstein. *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions.* – New York: Funk and Wagnall, 1967 (1899).

⁴ Douglas M., Isherwood B. *The world of Goods.* – London: Allen Lane, 1979.

⁵ Bourdieu Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.* London: Routledge&Kegan Paul, 1984.

„mados“ aspektas. Anot G. Simello, mada parodo socialinį atskyrimą, leisdamas asmenims susitapatinti su tam tikrai grupei būdingais dėvėjimo bruožais, drauge nubrėždama vizualiai matomus skirtumus tarp šiai grupei priklausančių ir nepriklausančių asmenų⁶. Tokia drabužių dėvėjimo reikšmė gali būti taikoma ir kitoms vartojimo sritims: baldams, būsto interjerui, technikai ir pan. Kadangi daiktų vartojimas dažniausiai svarbus ne dėl jų pačių, o dėl tokio vartojimo padarinių (pvz., socialinio statuso įtvirtinimui), pažymėtina, jog daiktai įgyja simbolines jų reikšmes konkrečioje visuomenėje. Tų pačių daiktų vartojimas skirtingose visuomenėse gali būti suvokiamas nevienodai, vienur būti prestižinis, kitur – ne⁷.

Nagrinėjant socialistinių visuomenių gyvenimo būdo aspektus, pastebėta, kad egzistavo neatitikimas tarp oficialiai deklaruojamos ideologijos ir tikrovės. Komunistų partijos neigiamai žvelgė į tokius vartojimo kultūros elementus, kaip mada, stilius, kaip neva būdingus kapitalistinėms visuomenėms, tačiau juos iš dalies toleravo⁸. Ši tolerancija išryškėjo N. Chruščiovo „atšilimo“ periodu, kada Sovietų Sąjunga užmezgė glaudesnius ryšius su Vakarais, pradėjo puoselėti planus „pavyti ir aplenkėti Vakarus“. Tačiau valdžia parodė, kad mados puoselėjimas neturi peržengti ribų, t. y. geriau likti nemadingam negu „persistengti“⁹. Mados ir stiliaus kultūra buvo kontroliuojama, ji tapo planinės sistemos dalimi.

Tokia situacija buvo būdinga tiek Sovietų Sąjungai, tiek kitoms „liaudies respublikoms“. Pavyzdžiui, J. Stitzel, nagrinėdamas VDR vartojimo kultūrą, pažymėjo smarkų mados įsivyravimą¹⁰. Buvo svarbu pademonstruoti, kad vartojimas socialistinėje valstybėje prilygsta vakarietiškam. Analogiškas požiūris aptinkamas ir lenkiškame žurnale „Moda“, kuriame išdėstyta, kad socializmas, kaip ir kiekviena kita epocha, sukūrė savitą stilių, atitinkantį šiuolaikinio gyvenimo reikalavimus¹¹. Socialistinio gyvenimo kasdienybė, apimanti žmonių elgsenos įpročius, rengimąsi, namų interjerą ir kitus vartojimo aspektus, išlaikė glaudų santykį su politine ir kultūrine socialistinio bloko santvarka¹². Kasdienybės estetiką sovietmečiu nagrinėjęs J. Gerchukas pažymėjo, kad socialistinį stilių nuolat veikė tarp socialistinių šalių vykęs keitimasis vartojamų prekių ar jų formų atžvilgiu¹³. Socialistinis

⁶ Simmel George. 2003. Fashion/in Fashion Foundations: Early Writings on Fashion and Dress/ed. Kim K.P. Johnson, Susan J. Torntore and Joanne B. Eicher. 2003. Oxford: Berg publishers, 2003. – P.104–107.

⁷ Baudrillard, Jean. 2001. The Consumers Society, in *Jean Baudrillard: Selected Writings*, edited by Mark Poster. Stanford: Stanford University Press, 2001.

⁸ Gerchuk Iurii. The Aesthetics of Everyday Life in the Krushchev Thaw in the USSR (1954-64)/in E. Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post war Eastern Europe/ed. Crowley David, Reid Susan 2000: Oxford Publishers. – P. 81–101.

⁹ Crowley David, Reid Susan E. Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post war Eastern Europe. 2000: Oxford Publishers. – P.1–25.

¹⁰ Stitzel Judd. 2005. Fashioning Socialism: Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany. Oxford; Berg Publishers.

¹¹ Crowley David, Reid Susan E. Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post war Eastern Europe. 2000: Oxford Publishers. – P.1–25.

¹² Valdžia buvo labiau linkusi puoselėti masinį vartojimą nei išskirtinį vartojimą pažyminčius mados ir stiliaus produktus. Tekstilės pramonės gaminiai, gyvenamieji namai ir jų interjeras, baldai, mados žurnaluose demonstruojami aprangos stiliai, laisvalaikio leidimo būdai pasižymėjo vienodumu, kuris iliustravo „socialistinio standarto“ įsivyravimą, vartojimą labiau siejo su statistiniais vartojimo rodikliais negu su produktų ir paslaugų įvairove bei skirtingumu.

¹³ Importas ar perimamos gamybos technologijos lėmė čekoslovakų baldų ir stiklo, lenkiškų pramoninių prekių dizaino, Rytų Europos šalių namų konstrukcijų technologijų, Rytų Vokietijos plastiko gamybos technologijų, kaip pakeičiamų standartų, sklaidą tarp socialistinių šalių. Žr.

gyvenimo būdas nebuvo absoliučiai vienodas visose socialistinėse šalyse. Pvz., sovietinės vartojimo normos buvo griežtesnės nei Lenkijoje ar Čekoslovakijoje, kuriose vartojimo atvejai neretai buvo nukreipti prieš socialistinius standartus¹⁴.

Tačiau socialistinėje visuomenėje išskirtinumo atvejų irgi buvo apščiai. Pirmiausia tai galima sieti su deficitinių ar vakarietišku prekių (paslaugų) įsigijimu, vakarietiškos vartojimo elgsenos mėgdžiojimu. Deficitą lėmė planinės ekonomikos trūkumai, susiję su vartotojų poreikių neužtikrinimu organizuojant prekių gamybą ir jų paskirstymą, tačiau ši problema buvo sėkmingai sprendžiama atskirose visuomenės grupėse. Tokią galimybę turėjo išteklių skirstyme ir prekių gamyboje dalyvaujantys asmenys, nors geresnes galimybes taip pat galėdavo susikurti šešėlinėje ekonomikoje dalyvaujantys ir turimais ryšiais („blatas“) galintys pasinaudoti asmenys (pvz. spekuliantai)¹⁵. Buvimas valdžioje lemdavo dalinai įteisintą išskirtinio vartojimo galimybę. Paneigdami teiginius, esą socialistinės visuomenės buvo beklasės, nemažai jas tyrinėjusių autorių kalbėjo apie ryškia šių šalių visuomenių stratifikaciją, kurios viršuje atsiduria partinės ir vykdomosios valdžios elitas. Buvęs Jugoslavijos komunistų partijos veikėjas M.Džililasas, išskirdamas „naująją klasę“¹⁶, parodė valdžioje esančių asmenų grupės uždaramą ir išskirtinumą, darantį šiuos asmenis panašesnius į vakariečių tipo elitą nei į proletariato interesus ginančią politinę jėgą. Panašiai M.Voslenskis nagrinėdamas Sovietų Sąjungos valdžios bruožus išskyrė pagrindinę sovietinio elito grupę – nomenklatūrą¹⁷. Ji savo vartojimu viršijo ir kitų visuomenės grupių vartojimą, ir patiems valdžios atstovams oficialiai leidžiamą vartojimo lygį, nors proletariato interesams atstovaujančio sovietinio elitas privilegijos buvo dalinai „paslėptos“. Pavyzdžiui, nomenklatūros vilos (*dačia*) nebuvo konkrečių asmenų nuosavybė, jos buvo prezentuojamos kaip visuomeninis turtas, taip nenusižengiant ideologijai¹⁸. Panašiai būdavo naudojamosi ir kitomis privilegijomis: transportu, kelionėmis¹⁹.

Šalia įteisintų privilegijų papildomas nomenklatūros ekonomines galimybes sukurdavo naudojimas tarnybine padėtimi. K.Verderis, nagrinėdamas Rumunijos atvejį, pastebėjo, kad funkcionierių atliekamas išteklių skirstymas dažniausiai vedė prie šių išteklių kaupimo, o ne racionalaus jų paskirstymo²⁰. Paminėtina dar viena svarbi tuometinės valdžios ekonominių sąlygų „pasigerinimo“ strategija. Tai praktiškai visose socialistinėse šalyse įsivyravęs kyšininkavimo reiškinys, ypatingai apėmęs tiek biurokratijos, tiek gamybinės srities

Gerchuk Iurii. The Aesthetics of Everyday Life in the Krushchev Thaw in the USSR (1954–64)/in E. Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post war Eastern Europe/ed. Crowley David, Reid Susan 2000: Oxford Publishers. – P. 81–101.

¹⁴ Crowley David, Reid Susan E. Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post war Eastern Europe. 2000: Oxford Publishers. – P.1–25.

¹⁵ Glinski Piotr. Acapulco near Konstancin/in The Unplanned society: Poland during and after Communism//ed. Wedel Janine R. New York: Columbia University Press, 1992.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Восленский М. Номенклатура. – М.: Захаров, 2005. – 640 с.

¹⁸ Lovel Stephen. 2002. Soviet Exurbia: Dachas in Postwar Russia// Socialist spaces: Sites of everyday Life in the eastern Bloc. – P. 105–123.

¹⁹ Zemtsov Ilya. 1991. Encyclopedia of Soviet life/ Transaction Publishers: New Brunswick, New Jersey. – P. 248–250.

²⁰ Verderis Katherine. 1991. National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu Romania. Los Angeles: University of California Press, 1991. – P.74–83.

atsakingus asmenis²¹. Toks nomenklatūros galimybių įvertinimas padeda apibūdinti jų turimą gėrovę, kuri plačiajai visuomenei buvo neprieinama.

1.2. Nomenklatūra ir jos specifika vėlyvajame sovietmetyje bruožai

- **Stabilaus partinio-tarybinio aktyvo kontingento (nomenklatūros) formavimasis**

Ideologiniame sovietinės sistemos diskurse atstovų nomenklatūra buvo pristatoma daugiausia kaip organizacijų valdymo forma. „Kadrų nomenklatūra partiniams komitetams tapo tokia organizacine darbo su kadrais forma, kuri suteikia šiems komitetams galimybę parinkti, paskirstyti ir auklėti tam tikrą darbuotojų ratą.“²² Toks apibūdinimas rodo, kad nomenklatūros susiformavimą lėmė specialistų, kuriuos būtų galima kontroliuoti, poreikis ideologiniam ir organizaciniam darbui vykdyti. Asmenys, įtraukti į nomenklatūros sąrašus, deklaravę lojalumą ir ištikimybę sovietinei santvarkai, turėjo imtis atsakomybės įgyvendinant deklaratyviają politiką. Rekomendaciniu būdu partijos organų atrinkti nomenklatūros darbuotojai priklausė iš skirtingų nomenklatūros formavimo lygmenų sudarytai piramidei. TSKP CK, LKP CK, miestų ir rajonų partijų komitetai (partkomai) savo kompetencijoje sudarydavo respublikoje dirbusių vadovaujančiųjų darbuotojų kadrų sąrašus ir juos nuolat prižiūrėjo. Kadangi pati *nomenklatūros* sąvoka šioje atrankos sistemoje pirmiausia reiškė partijos prižiūrimus vadovaujančių kadrų sąrašus, galima juos trumpai apibūdinti. Svarbiausia buvo LKP CK pagrindinė nomenklatūra, kuri savo ruožtu skaidėsi į atskiras biuro, sekretoriato ir CK skyrių nomenklatūras. Atskirais laikotarpiais šie sąrašai kito, į juos buvo įtraukiamos ar išbraukiamos atskiros pareigybės, tačiau patys sąrašų sudarymo principai mažai keitėsi.

LKP CK biuro nomenklatūra iš esmės persidengė su TSKP CK pagrindinės nomenklatūros sąrašuose esančių respublikos kadrų pareigybėmis, apimdama apie 30 LTSR pareigūnų – 5 LKP CK sekretorių, AT Prezidiumo pirmininko, MT pirmininko ir jo pavaduotojų, Liaudies kontrolės komiteto, Profsąjungų tarybos, Plano komiteto, KGB (vėliau įtrauktas ir pavaduotojas), Aukščiausiojo Teismo pirmininkų, LLKJS pirmojo sekretoriaus, LTSR ministrų, 3 partinių dienraščių redaktorių, MA prezidento, VVU rektoriaus, Statistikos valdybos pirmininko, Valstybinio banko valdytojo, Jūrų laivininkystės viršininko ir prokuroro pareigybes²³. Taip pat LKP CK biuro nomenklatūrai priklausė ir TSRS įskaitinėje nomenklatūroje esančios pareigybės (1972 m. – 63 asmenys, 1977 m. – 72 asmenys), t. y. LKP CK padalinių vadovų, aukštosios partinės mokyklos direktoriaus, Vilniaus komiteto pirmojo sekretoriaus, LTSR respublikinių valdybų ir komitetų vadovų, CK leidyklos direktoriaus, „Tiesos“ korespondento JAV, Rašytojų sąjungos valdybos pirmininko, „Sigmos“ direktoriaus, 3 LTSR KGB pirmininko pavaduotojų ir SDAALR pirmininko pareigybės. Nors ir nepriklausydamos TSKP CK nomenklatūrai, LKP CK biuro nomenklatūrai priklausė ir daugiau pareigybių: vidurinės grandies LKP CK skyrių darbuotojai²⁴, rajonų ir miestų partijos komitetų

²¹ZemtsovIlya. 1991. Encyclopedia of Soviet life/ Transaction Publishers: New Brunswick, New Jersey. – P.33–35.

²²V. Būtėnas, *CėKa: kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003.

²³K. Antanaitis, Lietuviškojisovietinėnomenklatūra, *Darbaiirdienos*, Nr. 7(16), Kaunas, 1998, p. 17–18.

²⁴1980 m. duomenimis, vidurinėsgrandies CK darbuotojaibuvo: skyriųvedėjai (5 pareigybės), skyriųvedėjųpavaduotojai (9 pareigybės), CK sekretoriųpadėėjai (4 pareigybės), sektoriųvedėjai (7 pareigybės). Žr. LKP CK darbuotojųsąrašas, *LJA*, f. 1771, ap. 278, b. 65, l. 9.

sekretoriai, AT ir MT aparato vadovai, VK pirmininkai, stambių įmonių ir organizacijų vadovai, leidyklų direktoriai, komitetų ir valdybų pirmininkų pavaduotojai ir dar keli vadovai²⁵. LKP CK sekretoriato nomenklatūroje buvo likusių 115 LKP CK ir Politinio švietimo namų žemutinės grandies darbuotojų. Šalia LKP CK pagrindinės nomenklatūros buvo rengiamos įskaitinės-rezervinės nomenklatūros, apimančios kitus leidyklų, įvairių institucijų padalinių vadovus, vidutinių įmonių ir organizacijų, miestų ir rajonų įvairių žinybų vadovus ir pan. Įskaitinė-rezervinė nomenklatūra leido kontroliuoti vadovaujančių kadro judėjimą ir, turėdama papildomą informaciją, planuoti jų tinkamą karjerą ir tinkamumo įvertinimą svarstant perkėlimą į aukštesnes pareigas. Partijos miestų ir rajonų komitetų nomenklatūros sąrašuose atitinkamai buvo svarbesnių rajone dirbančių įmonių, organizacijų ar institucijų vadovai, jų pavaduotojai, padalinių vadovai ir pirminių partinių organizacijų sekretoriai.

Kaip pastebima, nomenklatūrinių sąrašų rengimas sukurdavo ir tam tikrą dubliavimą skirtinguose lygmenyse, t. y. nemažai daliai reikėjo kelių šalių sutarimo. Pavyzdžiui, dėl svarbesnių respublikos vadovų, kurie buvo ir TSKP CK pagrindinėje nomenklatūroje, ir LKP CK biuro nomenklatūros sąrašuose, pareigybių nuomos derino ir respublikos valdžia, ir TSKP CK pareigūnai. Lygiai taip pat buvo ir dėl miestų bei rajonų vadovaujančių kadro, kai savo nuomos derino rajonų ir miestų *partkomai* ir atitinkamas sritis kuruojantys LKP CK skyriai.

Per kelis dešimtmečius pastebima nomenklatūrinių kadro didėjimo tendencija ir esamų sąrašų papildymas naujomis pareigybėmis, liudijantis didėjančią partinių organų įtaką respublikos valdymui. Didėjantys nomenklatūros sąrašai liudijo, kad formaliai partinė struktūra pajungė kone visus respublikoje dirbančius vadovaujančiuosius asmenis, kartais ir specialistus, nulemdama ne tik jų priklausomybę Komunistų partijai, bet ir integruodama juos į sovietinės sistemos ideologinę politinę konjunktūrą. Kaip pastebėjo tuometinės LTSR rašytojų sąjungos vadovas, vyravęs atrankos būdas, o ne noras remti sistemą lėmė tai, kad daugumoje sričių aktyvesne veikla pasižymėję ir vadovaujančiausias pareigas sovietmečiu siekę gauti specialistai savo išitraukimą į partines struktūras ir tolesnį dalyvavimą pačioje sistemoje patirdavo ne sąmoningai siekdami dalyvauti partinėje veikloje, o pirmiausia siekdami išsaugoti savo aktyvios veiklos galimybes²⁶. Panašius argumentus (išsaugoti savo veiklos galimybes) minėjo ir daugelis kitų pateikėjų. Kita vertus, tai lėmė jų pajungimą nomenklatūrinei sistemai, kuri, kaip vėliau bus parodyta, kūrė mažesnio ar didesnio laipsnio tapatinimąsi su pačia sistema.

Labai svarbu, kad priklausymas atskiram nomenklatūriniam sąrašui negali būti painiojamas su priklausomybe jį prižiūrinčiai partinei struktūrai. Pavyzdžiui, LKP CK sekretoriai priklausė ir LKP CK biuro nomenklatūrai, ir patys buvo biuro nariai, tačiau didesnė LKP CK biuro nomenklatūros sąrašuose esančių asmenų dalis nepriklausė biurui. Taip pat pažymėtina, kad buvimas atitinkamame sąraše savaime nesukūrė atskirų nomenklatūrai priklausančių asmenų socialinio bendrumo, o pirmiausia rodė pavaldumo ir kontrolės ryšį tarp nomenklatūrininko ir sąrašą prižiūrinčios institucijos. Todėl bandymas grupuoti (konstruoti jų tapatumą) nomenklatūros asmenis pagal priklausomybę sąrašui tikslingas tik iš dalies, nes nomenklatūros tarpusavio bendrumą ir nusistovėjusius santykius labiau apibūdina ne pareigybių sąrašų tipai, o juos neretai peržengiančios nusistovėjusios socialinės grupės, kurios šiame darbe vėliau apibūdinamos taikant socialinių tinklų kategoriją (žr. kitą poskyrį). Nors

²⁵ K. Antanaitis, Lietuviškojissovietinėnomenklatūra, *Darbaiirdienos*, Nr. 7(16), Kaunas, 1998, p. 17–18.

²⁶ Interviu su buvusiu LTSR rašytojų sąjungos pirmininku A. Maldoniu (2007 m. spalio 3 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

pareigybės priskyrimas konkrečiam nomenklatūros sąrašui neleidžia spręsti apie skirtingų vadovų tarpusavio santykį ir jų ideologines orientacijas, tačiau jis išlieka svarbus įvertinant vadovų karjeros planavimo mechanizmą bei jų „išišaknijimą“ tuometinėje konjunktūroje.

Atsižvelgiant į tai, kad nomenklatūrinę sistemą sudarantys darbuotojai pereidavo Komunistų partijos atranką ir dažniausiai išlikdavo šiuose sąrašuose iki savo karjeros pabaigos, galima kalbėti apie sovietinę nomenklatūrą kaip apie gana uždara žmonių grupę, pasižyminčią išskirtinėmis savybėmis, galimybėmis ir privilegijomis²⁷. Formaliai žvelgiant, *nomenklatūrininkų* bendrumas pirmiausia rėmėsi bendra karjeros planavimo ir siekimo sistema, o kartu ir bendru dalyvavimu valstybės aparato valdyme. Stalino laikais sukurtas aukščiausiasis partinės valdžios ir biurokratijos sluoksnis, įkūnijęs tuometinės santvarkos partinės kontrolės ir administracinio valdymo konjunktūrą, postalininiu laikotarpiu tapo pagrindiniu įrankiu sovietinės sistemos stabilumui užtikrinti. Bet kurio svarbesnio partinės ir administracinės valdžios posto užėmimas reiškė ir buvimą nomenklatūroje, garantavusioje šių asmenų lojalumą Komunistų partijai ir ideologijai. LKP CK Organizacinio partinio darbo skyriaus vedėjo pareigas ėjęs V. Būtėnas, puikiai žinojęs visus kadro atrankos niuansus, savo atsiminimuose minėjo, kad „Komunistų partija su niekuo nesidalijo teise reikiamose vietose matyti patikimus kadrus“²⁸. Ryšys, siejantis partiją su nomenklatūra, buvo labai glaudus, į kadro nomenklatūrą įrašyti asmenys privalėjo būti partijos nariai. Ši nuostata turėjo padėti partijai užsitikrinti kuo didesnę įvairių sričių kontrolę, todėl dalies nomenklatūrininkų – partijos funkcionierių – karjera rėmėsi partine linija (CK, miestų ir rajonų partijų komitetai), tačiau Komunistų partijai buvo svarbu, kad būtų užtikrinamas visuose svarbiausiuose postuose esančių asmenų politinis lojalumas. Nomenklatūrinė sistema apėmė ne tik partinę nomenklatūrą, bet ir vykdomosios gamybinės (vykdomieji komitetai, įmonių, gamyklų direktoriai, vyr. inžinieriai) ar mokslinės kultūrinės sistemos (švietimo ir kultūros įstaigų vadovai) dalis²⁹. Jiems partiškumas buvo esminis reikalavimas norint siekti tolesnės karjeros. Pateikėjas prisimena: „*Mokyklos laikais nepriklausęs komjaunimui universitete supratau, jog siekti karjeros be partijos nario statuso neįmanoma. Todėl gavęs pasiūlymą stoti į komjaunimą bei pagirtas, jog turiu organizacinius sugebėjimus, reikalingus komjaunimui, taip ir padariau. Aktyvi veikla komjaunime praktiškai atvėrė kelius į partkomą.*“³⁰. Tačiau specialistų išitraukimas į *nomenklatūrinę* sistemą nebuvo toks tiesioginis. Įgiję techninės pakraipos išsilavinimą jie savo karjerą pirmiausia siejo su darbu pagal specialybę. Tačiau geri darbo rezultatai savaime neužtikrino karjeros. Norint gauti svarbesnį postą, buvo būtinas partijos „palaiminimas“, o jį suteikdavo tik partijos nariams. Tokios aplinkybės nulemdavo specialistų stojimą į Komunistų partiją. Buvusi valdininkė prisimena: „*Vienas mūsų skyriaus darbuotojas, nepartinis, buvo tinkama figūra skyriaus viršininko pareigoms užimti, tačiau jam buvo pasakyta, jog jis turi susitvarkyti partiškumą.*“³¹.

Postų dalybose partiškumo korta kartais buvo pasinaudojama siekiant užkirsti kelią konkurentams. Remiantis turimais ryšiais partijoje buvo galima užkirsti kelią ar bent kuriam laikui sutrukdyti nepageidaujamam asmeniui tapti partiečiu. Lygiai taip pat turimi ryšiai galėjo padėti kur kas greičiau susitvarkyti partiškumo klausimus. Nors priklausomybė partijai buvo

²⁷М. Восленский, *Номенклатура*, Москва, 2005.

²⁸V. Būtėnas, *CėKa: kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003, p. 76–77.

²⁹Tiesioginį partinį politinį išsilavinimą, skirtą darbui partinėse struktūrose, turėjo maždaug 12–13,5 proc. LKP CK reserve esančių nomenklatūros kadro, o apie 96 proc. Asmenų turėjo aukštąjį išsilavinimą. Žr. Pažyma apie kiekybinę ir kokybinę LKP CK nomenklatūros rezervo sudėtį, *LYA*, f. 1771, ap. 278, b. 304, l. 7.

³⁰Interviu su buvusiu Alytaus partijos komiteto instruktoriumi R. B. (2003 m. kovo mėn.).

³¹Interviu su buvusia LTSR statybinių medžiagų ministerijos specialiste L. S. (2003 m. kovo mėn.).

svarbus kriterijus siekiant karjeros, tačiau įstojimas į partiją automatiškai negarantavo patekimo į nomenklatūros sluoksnį. Pateikėjai pabrėžia, kad sugebėjimas gerai ir organizuotai dirbti buvo svarbesnis veiksnys nei partiškumas atrenkant į vykdomosios srities nomenklatūrą: „Man buvo sudarytos karjeros galimybės, nes jau buvau darbe pasižymėjęs.“³² Taigi partinė priklausomybė buvo svarbus atrankos veiksnys, bet ne vienintelis. Partinei nomenklatūrai šis aspektas buvo esminis, o techninei nomenklatūrai, vykdančiai praktinius uždavinius (planus), svarbiausia sąlyga buvo gera kvalifikacija, kruopštumas darbe bei sugebėjimas susikurti ryšius. Specialistams partinė priklausomybė buvo asmeninės strategijos dalis siekiant užimti įmonės vadovo ar kitą kadru nomenklatūrai priklausantį postą.

Svarbu paminėti, kad nomenklatūrinis postas pirmiausia reiškė stabilumą. Netgi netinkamos kvalifikacijos žmonės, patekę į nomenklatūrinę sistemą, nebuvo automatiškai išmetami. Nors dėl patekimo į nomenklatūrą veikė tam tikri filtrai, tačiau šios aplinkos asmenims netgi patekus į aukštesnės valdžios nemalonę, išskyrus pavienius atvejus, būdavo garantuojamos karjeros galimybės arba bent jau kitos pareigos nomenklatūroje. Galima pateikti pavyzdį – A. Ferenso, buvusio LKP CK sekretoriaus, atvejį. Kai jis buvo išprašytas iš sekretoriaus pareigų, jam pasiūlė LTSR profesinių sąjungų tarybos pirmininko postą, taip jis išsaugojo savo vietą CK biure ir išliko gana įtakingas visuomenėje³³. Kai ideologiškai tinkami asmenys nesugebėdavo ir neturėdavo kompetencijos dirbti atsakingą darbą ir dėl to buvo atirbojami nuo svarbių darbų, jiems būdavo surandamos kitos pareigos: „Stengdavomės paspausti, jog pats nekompetentingas žmogus atsistatydintų. Jei pensinio amžiaus buvo, stengdavomės jam greičiau personalinę pensiją suteikti arba į gamyklą partijos sekretoriumi išsiųsti.“³⁴

Apibendrinant galima teigti, jog kadru nomenklatūra formavosi ne vien kaip partinių struktūrų interesus turėti patikimus darbuotojus vadovaujančiose ar kitose „vedančiose“ pareigybėse, užtikrinti jų pastovų ugdymą ir lojalumą, tačiau ir kaip pačios nomenklatūrinės struktūros sugebėjimas save palaikyti, produkuoti ir ginti, per įgijamą tapatumą suvokiant kas yra *savi*, užtikrinant jų išsilaikymą struktūroje.

- **Nomenklatūra kaip socialinė grupė (socialinė terpė)**

Minėta nomenklatūros savęs tęstinumo savybė lemia, jog nomenklatūra tampa kur platesniu reiškiniu nei kadru valdymo forma ar nomenklatūrinių darbuotojų sąrašas. Galima teigti, kad ilgainiui ji tapo socialiniu sluoksniu, jungusiu esamus ir buvusius nomenklatūros darbuotojus, jų šeimas ir kitus privilegijuotą padėti turinčius ir „prie valdžios“ esančius asmenis. Atskirus nomenklatūros ratus jungė specifinis bendravimo stilius – tam tikri socialiniai ritualai, kaimynystė, laisvalaikio pomėgiai ir net šeimų bendravimas. Toks socialinių ryšių modelis pasikartodavo visoje nomenklatūros aplinkoje, o tuo pačiu įtvirtindavo ir atskirų normų bei vertybių įtvirtinimą ar sklaidą. Jose orientacija į „gerą skonį“, „madingumą“ ir „kitiems neprieinamą vartojimą“ tampa dažnu elementu, ypač nomenklatūros išskirti šiuos privačiam bendravimui būdingus nomenklatūros ritualus: medžioklę ir žvejybą, dalyvavimą viešose šventėse, kaimynų ir šeimų bendravimą.

³²Interviu su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoju (2003 m. balandžio mėn.).

³³G. Ferensienė, *Vakar ir šiandien*, Vilnius, 2004.

³⁴Interviu su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininku A. Grigaičiu (2003 m. balandžio mėn.).

Medžioklė ir žvejyba buvo pačios tipiškiausios atskirų nomenklatūros grupių laisvalaikio leidimo formos. Pavyzdžiui, medžioklė buvo populiari tarp įvairaus lygio nomenklatūrininkų: aukščiausiojo rango pareigūnų, kurie neretai pamedžioti kviesdavo ir „aukštų svečių“ iš Maskvos ar kitų respublikų (K. Antanaitis: 1998), bei atskirų žemesnio rango pareigūnų. Tokias medžioklės tradicijas liudija tiek atsiminimų medžiaga, tiek tyrime dalyvavusių pateikėjų pastebėjimai. Tarkim, įvairiuose nomenklatūrininkų išleistuose atsiminimuose yra medžioklės nuotraukų, kuriose pozuoja CK sekretoriai, MT vadovai ir atskiri CK skyrių vadovai ar ministrai. Žvejybą dažniau rinkdavosi vidutinio rango pareigūnai.

Paprastai medžioklė vykdavo per nusistovėjusius medžioklės ratelius³⁵. Atskirose grupėse medždavo aukščiausioji respublikos nomenklatūra, atskirų ministerijų ir jai priklausančių žinybų pareigūnai, rajono valdžia ir jos kuruojamų organizacijų vadovai. Svarbu įvardyti, kad paprastai medžioklės rateliai atitikdavo socialinių tinklų išsidėstymą. Atskirai medždavo aukščiausioji nomenklatūros vadovybė, atskirai pagal sritis taip pat formuodavosi pramonininkų, agrarininkų ir kitų valdžios atstovų būreliai. Pavyzdžiui, „agrarininkams“ priklausęs pateikėjas prisiminė, kad net tarp „agrarininkų“ susiklostydavo atskiri lygiagretūs ar skirtingo lygmens rateliai³⁶. Todėl medžioklė buvo kur kas daugiau nei nomenklatūrininkų pomėgis. Tai jų santykius integruojantis neformalus bendravimo ritualas, kartais reiškiantis ir „įėjimą“ į nomenklatūrininkų ratelį. Paprastai medžioklės bičiuliai būdavo tie patys, nors neretai tie ritualai turėjo savotišką inicijavimo prasmę. Gavę atsakingas pareigas CK kai kurie darbuotojai būdavo kviečiami į medžioklės, kuriose buvo savotiškai tikrinami kolegų. Pavyzdžiui, savo atsiminimų knygoje V.Astrauskas teigia, kaip jam iš karto atėjus dirbti į CK jo vadovai pavedė jam suorganizuoti pirmąją medžioklę. Po pavykusios medžioklės jis buvo pagirtas paties Pirmojo: „*A.Sniečkus viešai pareiškė, kad naujasis CK skyriaus vedėjas Astrauskas organizavo sėkmingą medžioklę, ir dabar štai visi skanaujame žvėrienę. Man tai buvo puiki reklama, kaip Prekybos ir buitinio aptarnavimo skyriaus vedėjui.*“³⁷. V.Astrauskas prisimena, kad neformalus bendravimas medžioklės metu buvo patogi vieta aptarti darbo reikalus ir priimti reikalingus sprendimus, pasidalyti nuomone apie vieną ar kitą įvykį arba asmenį³⁸. Kai kurie pateikėjai pažymėjo, kad jie patys nedalyvaudavo medžioklėse, nes tai jiems būtų nepriimtina, tačiau pripažino, kad kitiems tai būtų veiksmingas būdas arčiau prieiti prie valdžios. Medžioklė grįsti santykiai turėjo įtakos ir jų dalyvių tolesniam prielankumui vienas kitam³⁹, karjerai, trūkstamų išteklių aptarimui

Žvejyba. Žvejyba buvo panašaus tipo ritualas. Žūklautojų rateliai buvo ne tokie prestižiniai, tačiau nereti. Priėjimas prie žuvingesnių vietovių (ežerų, draustinių, tvenkinių) naudojantis

³⁵ Formaliai medžioklės ir žvejybos veikla vyko per miestuose ir rajonuose įsteigtas Medžioklės ir Žvejybos draugijas (ratelius), kurie sudarydavo sutartis su Gamtos apsaugos komitetu dėl leistinų medžioklės plotų ir kitų medžioklės sąlygų. Komitetas taip pat prižiūrėjo šių draugijų veiklą. Žr. Gamtos apsaugos komiteto prie LTSR MT Medžioklės ūkio skyriaus 1970 m. byla. F.R–649, ap.1, b.404. L.20.

Su medžioklės ar žvejybos sritimi taip pat buvo susiję miškų, žuvininkystės ūkių vadovai bei atskirų žemės ūkių vadovai. Žr. Gamtos apsaugos komiteto prie LTSR MT 1971 m. byla. F.R–649, ap.1, b.421.

³⁶ Interviu su buvusiu LTSR Žemės ūkio ministerijos darbuotoju S.Vasiliausku (2007 m. spalio 1 d.). LIIR. F.66, b.1.

³⁷ Astrauskas V. Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai. – V.: Gairės, 2006. – P.35.

³⁸ Interviu su buvusiu LKP CK sekretoriumi, LTSR AT pirmininku V.Astrausku (2007 m. spalio 12 d.). LIIR. F.66, b.1.

³⁹ Vienas pateikėjas interviu metu prisiminė, kad P.Griškevičius darbo veikloje daugiau leido L.Šepečiui, nes jie buvo medžioklės draugai, o be to Pirmasis jautėsi skolingas, nes netyčia medžioklės metu lengvai buvo sužeidęs Šepetį.

turimomis pažintimis buvo gana dažnas reiškinys. Pavyzdžiui, Alytuje gyvenę pateikėjai prisiminė, kaip pažintis su Žuvinto rezervato vadovybe jiems suteikdavo galimybę nuolat žvejoti kitiems praktiškai neprieinamoje vietoje. Analogiškai tą patį rezervatą savo atsiminimuose prisiminė ir buvęs statybos ministras R.Sakalauskas, kuris, pasinaudojęs savo pavaldinio (statybos tresto vadovo) pažintimi su tuo pačiu rezervato vadovu, prisiminė, kad keletą kartų jis pats su svečiais ten nuvažiavo. Atrodo, kad tokių situacijų pasitaikydavę nemažai.

Vaišinimas ir vaišinimasis. Atsiminimais paremta medžiaga parodo alkoholio vartojimą kaip sovietmečiu svarbų ritualą ne vien plačiosios visuomenės, tačiau ir tarp nomenklatūros. Alkoholio vartojimas apibūdina savotišką sovietinėje sistemoje susiformavusią socialinio solidarumo konfigūraciją, kurioje alkoholis tapo integruojančia priemone ne vien savo poveikiu (neva atsipalaiduojant), tačiau ir išgėrimo gestu: „*esi savas, jeigu kartu išgeri*“. Tyrimo metu atskirus pavyzdžius paminėję pateikėjai parodė, kad tinkamas „pavaišinimas“ neretai padėdavo išspręsti „išteklių skirstymo“ ar karjeros darymo problemas, o kartu tapo neatsiejama sovietinės biurokratinės kultūros dalimi „aplaistant“ priimtus sprendimus ar sutvirtinant draugystę⁴⁰. Paminėtini ir kiti nomenklatūrą vienijantys ritualai ir tam tikra bendravimo rutina: kartu švenčiamos šventės, bendravimas per kaimynystę, šeimų bendravimą.

Viešos šventės. Lankymasis teatruose, parodose dalyvaujant jų premjerose ar atidarymuose buvo dažnas nomenklatūros reiškinys. Esant bilietų stygiui turimos pareigos nomenklatūrininkams padėdavo gauti bilietus sau ir savo šeimos nariams (draugams). Renginių metu valdžios atstovai dažnai sėdėdavo geriausiose vietose, pertraukų metu kartu vaišindavosi atskiruose bufetuose, kabinetuose (pvz., Vilniaus koncertų ir sporto rūmuose). Dalyvavimas renginiuose buvo ne tik bendravimo priemonė, o ir galimybė parodyti savo domėjimąsi menu, išmanymą ir gerą skonį, moterims – savo aprangą⁴¹.

Kaimynystė. Kaimynystės aspektas buvo svarbus dar vienas nomenklatūrininkų bendrumą sutvirtinantis veiksnys. Praktiškai kiekvieno miesto ar rajono prestižinėse vietose būdavo statomi specialūs gyvenamieji namai, kuriuose butus (namus) gaudavo nomenklatūrininkai. Aukščiausiojo rango pareigūnai buvo apgyvendinti Turniškėse, nemažai CK darbuotojų gyveno Donelaičio ir Akmenų gatvėse. Vilniuje gyvenantis pateikėjas prisimena, kad tarp *nomenklatūrininkų* populiarūs buvo Antakalnio ir Žvėryno rajonai. Pavyzdžiui, renkant šiam darbui medžiagą pastebėta, kad dauguma pateikėjų, sovietmečiu turėję darbo ryšius, iki šiol gyvena netoliese (Centre, Žvėryne arba Antakalnyje) ir nemažai žino apie vienas kitą, kaimyniškai bendrauja⁴². Toks kaimynų bendravimas yra paveldėtas iš sovietmečio, kai buvo užmegzti glaudesni tarpusavio ryšiai. Dauguma kitų nomenklatūrininkų gyvenamųjų vietų buvo išsidėstę panašiai.

Šeimų bendravimas. Tai patys stabiliausi ryšiai, nes nomenklatūrininkai pajungiami gana tvirtiems asmeniniams ryšiams, kurie įtvirtinami šeimos rato tradicijomis, rūpinimusi vaikais ir padėjimu vieni kitiems. Toks bendravimas šeimomis buvo būdingas įvairaus rango nomenklatūros darbuotojams. Pavyzdžiui, G.Ferensienė prisimena, kad artimas vyro draugas buvo bendradarbis V. Astrauskas (A.Ferensas – Centro Komiteto sekretorius, o V.Astrauskas tada buvo – skyriaus vedėjas) ir jis dalyvavo įvairiose šeimos šventėse, tarp jų ir vestuvėse⁴³.

⁴⁰ „Tada alkoholio vaidmuo buvo labai didelis. Negeriantį nuo kolūkio pirmininko iki raikomo sekretoriaus buvo sunku rasti.“ Žr. Interviu su rašytoju R. Kašausku (2007 m. spalio 16 d.). LIIR. F.66, b.1.

⁴¹ Ferensienė G. Vakar ir šiandien. – V.: Charibdė, 2004. – P. 27.

⁴² Tyrimo metu šio darbo autoriui lankantis pas pateikėjus pastebėta, kad toks kaimynystės principas yra išlikęs iki šiol, pastariesiems gyvenant netoli vienas kito ir tarp savęs bendraujant.

⁴³ Ferensienė G. Vakar ir šiandien. – V.: Charibdė, 2004.

Šeimų aplinka rodo, kad apie nomenklatūrininkų kaip socialinės grupės (klasės) reiškinį būtina kalbėti į šią grupę įtraukiant ne vien nomenklatūros darbuotojus, o ir jų šeimas bei artimiausius draugus, galėjusius pasinaudoti bičiulių teikiamomis privilegijomis. Ypač tai taikytina nomenklatūrininkų vaikams. Buvusio ilgamečio ministro sūnus prisimena, kad jis vaikystėje bendravo su pačių aukščiausiųjų pareigūnų vaikais, lankydavosi pas juos Turniškėse, kartu Nidoje ir Palangoje leisdavo vasaras, kartu keliaudavo po Tarybų Sąjungą. Toks laisvalaikio leidimas irgi būdavo gana privilegijuotas: Turniškėse jie žaisdavo siauram ratui prieinamuose teniso kortuose, vasarą ilsėdavosi prestižinėse vilose, kelionės metu kaip „svarbių“ tėvų vaikus „Karpatuose pasitiko autobusiukas“. Kitas pateikėjas, kurio šeima nomenklatūrai nepriklausė, tačiau buvo iš artimos jai aplinkos, mini, kad tarp jaunimo nomenklatūrininkų vaikai, išsiskirdami savo laisvalaikio leidimo būdu, sudarydavo tam tikras prestižines grupes, į kurias buvo lygiuojamasi, stengiamasi į jas patekti. Kita vertus, šių vaikų tėvai patys stengėsi, kad vaikai draugautų su tinkamais draugais. Tas pats pateikėjas prisimena: „mano draugas eidavo pas draugus į Turniškes. Ten būdavo saugoma teritorija, pirtys suomiškos, kiti geri dalykai“⁴⁴.

Tokių šeimų vaikų tarpusavio santykius lemdavo ir gyvenama teritorija bei pagal gyvenamąją vietą pasirinkta mokykla. Kaip jau minėta, Centras, Žvėrynas ir Antakalnis tarp atsakingų pareigūnų buvo *populiarūs* gyvenamieji rajonai, prestižiškiausiomis Vilniuje buvo laikomos Salomėjos Nėries, 22-oji ir 23-ioji vidurinės mokyklos. Per tiesioginį tėvų bendravimą bei per mokyklos ir kiemo aplinką jaunuoliai užmegzdavo gana glaudžius tarpusavio santykius, sutvirtinančius *nomenklatūrininkų* aplinkos socialinį bendrumą.

Akivaizdu, jog minėti socialiniai ryšiai padėjo formuotis gana stabiliai nomenklatūrinei aplinkai, stiprindavo jos narių išipareigojimus vienas kitam, tarpusavio pasitikėjimą, o tai turėjo tiesioginę įtaką ir dalijimusi vartojimo galimybėmis.

2. Nomenklatūra ir privilegijų sistema

Maždaug chruščiovmečiu galima fiksuoti dvi tendencijas, savaip turėjusias įtakos nomenklatūros kaip išskirtinės grupės statusui. Viena, stalinistinei epochai (kuri buvo aiški dėl nuolatinės mobilizacijos, aiškaus lyderio valinių sprendimų, kurie bet kokiems partinės ar vykdomosios valdžios atstovams neleido jaustis saugiam), pasibaigus, sistema aiškiai pasuko į platesnio valdančiojo sluoksnio formavimą ir jų įtakos stiprinimą, per kadru nomenklatūros sistemą į sistemą įtraukiant tiek partinės, tiek vykdomosios valdžios vadovaujančius kadrus. Savotiškai pats Chruščiovo nušalinimas reiškė augančių nomenklatūros raumenų pademonstravimą, kuomet gensekas nuolat demonstruodamas neadekvatų aktyvumą⁴⁵ ir voliuntaristinį elgesį, erzino nomenklatūrinės struktūros *status quo* įtvirtinti siekiančius aukštus nomenklatūros atstovus. Brežnevinio valdymo buvo savotiškas nomenklatūros sluoksnių socialinis kontraktas, palaikęs biurokratinių įpročių, kasdienybės rutinų nusistovėjimą ir panašaus tipo nomenklatūros atstovų formavimą. Lietuvos atveju tokia adaptacija irgi vyko. Galima pastebėti, jog A.Sniečkus prisitaikė prie tokios situacijos, nors jis buvo daugiau stalinistinio lyderystės tipo vadovas, tačiau jį pakeitęs P.Griškevičius visiškai atitiko brežnevinio partokratinio valdymo stilių. Akivaizdu, jog nomenklatūros sluoksnio įsitvirtinimas, jo stabilumas, ir biurokratijos rutinizacija formavo sąlygas minėtam *mes-jie* atskirumui formuotis, kurį palaikė ir tuometinė *establišmento* struktūra, ir privatūs nomenklatūros ryšiai.

⁴⁴ Interviu su buvusio LTSR Finansų ministro sūnumi E. S. (2005 m. vasario mėn.).

⁴⁵ Taubmn W., Khrushchev. The Man, his Era, London, 2003

Antra, pažymėtini maždaug 6-7 dešimtmečiuose visuomenėje aiškiai išaugę vartojimo lūkesčiai, atsirandanti vartojimo kultūra. Augantys vartojimo lūkesčiai buvo skatinami ir vadinamojo "importinių prekių", tapusių prestižo, aukštesnio lygio sinonimu, reiškiniu. Deficitinėje visuomenėje jos tik dar labiau iliustravo įtampą tarp realaus vartojimo lygio ir trokštamų gyvenimo standartų. Antropologas A. Yurchak yra apibrėžęs šį būvį kaip "išsivaizduojamų Vakarų"⁴⁶: nors ir gerai nežinant, kas yra tie Vakarai ir kaip jie gyvena, tačiau visuotinai pripažįstant, jog mados, prekės ir paslaugos yra kur kas aukštesnio lygio nei sovietiniai standartai. Įdomu tai, kad nepaisant deklaratyvios retorikos toks įsitikinimas buvo akivaizdus ir nomenklatūros tarpe. Reikėtų pažymėti, jog tokį žinojimą apie Vakarus stiprino ir stiprėjančios "transnacionalumo" tendencijos⁴⁷, per žurnalus, radijo stotis susipažįstant su vakarietiška vartojimo kultūra.

Šioje atmosferoje atskiros grupės įgydavo vizualiai didesnes galimybes. Jos savo ruožtu didino minėtą atskirtį. Turint omenyje, 8 dešimtmetyje prasidėjusią stagnaciją ir visuotinį deficitą, nomenklatūros galimybės spręsti šias vartojimo problemas buvo kur kas palankesnės, o tai savaip iliustravo, kas yra tuometinės sistemos laimėtojai. *Status quo* valdymo struktūrų išlaikymu ir ideologiniu spaudimu grįsta centrinės valdžios vertybinė pozicija nepadėjo sustabdyti 8 dešimtmetyje kylančių ekonominių ir socialinių problemų. Priešingai, ideologinis angažuotumas ir savo pozicijų išlaikymas neleido adekvačiai vertinti kylančių problemų ir paslankiai reaguoti į sisteminius iššūkius (deficitas, „blatas“ ir pan.), todėl dar didesnė tapo problemų sanauja ir sisteminis stabilumas virto žalingu nepaslankumu (*stagnacija*). Todėl, daugumos vertintojų nuomone, šią epochą žymi ne vien didėjanti kontrolė, bet ir jos ekonominė vertybinė krizė. 1973–1974 m. prasidėjęs sovietinio ūkio nuosmukis jau apie 1980 m. išryškino sovietinės ekonomikos krizę⁴⁸, kurioje šalia planinės ekonomikos sustiprėjo vadinamoji šešėlinė ekonomika, grindžiama deficitinių prekių įsigijimu, reikalingomis pažintimis ir apsirūpinimu ne pagal oficialiai nustatytas taisykles. Savo ruožtu šioje krizėje pastebėtinai sovietinės sistemos biurokratinio aparato sustabarėjimas tuometinio valdančiojo sluoksnio gerovės labai (M. Voslenskis)⁴⁹ ir stabilumo užtikrinimas, trukdantis priimti į sistemos idėjinę ekonominę modernizaciją nukreiptus sprendimus. Kaip parodo A. Štromas, tokioje sistemoje vyrauja sustabarėję partokratinio valdymo modeliai.

Galima teigti, kad nomenklatūros atstovams užimant praktiškai visus vadovaujančius ar kitus įtakingus postus, tiek turima galia ir ryšiai, tiek struktūriškai išplėtotą aprūpinimo sistema lėmė nomenklatūros geresnį apsirūpinimą vartojimo prekėmis ir paslaugomis, daliai jų pasiekiant savotiškos prabangos lygį. Sunkiai gaunamų prekių ir paslaugų aspektas yra pagrindinis aptariant išskirtinį nomenklatūros vartojimą. Sovietinėje sistemoje deficitinės prekės ir paslaugos – tos, kurias sunku gauti, kurių paklausa žymiai viršijo pasiūlą. Jos paprastai nebuvo prieinamos visiems gyventojams, dėl jų reikėjo konkuruoti, ieškoti „blato“ ryšių, joms įsigyti buvo įvairių apribojimų ar net draudimų (pvz., išvykos į užsienį). Netgi turint pinigų jas buvo dažniausiai sunku įsigyti, reikėjo turėti tinkamą priėjimą ar informaciją apie tai, kur jų galima įsigyti, kokioje parduotuvėje jos šiuo metu parduodamos (paprastai greitai išgraibstomos pažįstamų arba spekuliantų). Tokios prekės buvo įvairaus pobūdžio – maisto prekės (žirneliai, kai kurie mėsos gaminiai, alkoholiniai

⁴⁶ A. Yurchak, *Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, until It Was No More* Author(s), *Comparative Studies in Society and History*, vol. 45, No. 3 (Jul., 2003), p. 480–510.

⁴⁷ P. Kenney, *Borders breached: the transnational in Eastern Europe since Solidarity*, *Journal of Modern European history*, 2010, t. 8, 2, p. 179–196.

⁴⁸ J. Smith, *The Fall of Soviet Communism*, New York, 2005.

⁴⁹ M. Восленский, *Номенклатура*, Москва, 2005, 640 c.

gėrimai), drabužiai ir avalynė (naujesnio ir modernesnio stiliaus), buitines prekės. Iš esmės apsirūpinimą gyvenamuoju būstu ir transportu taip pat galima priskirti prie deficitinių dalykų, nes jiems gauti reikėjo stoti į eilę arba turėti gerą priėjimą prie reikalingų asmenų, eiti svarbias pareigas. Taip pat buvo konkuruojama dėl geresnių kelialapių į sanatorijas ir pažintines keliones, buvo gana sudėtinga išvažiuoti į užsienį. Su deficitinėmis prekėmis galima sieti ir iš užsienio atgabentas (dažniausiai – vakarietiškas) prekes, atvežtas tiek legalias būdais ir išplatintas per prekybines organizacijas, tiek asmeniniais, netgi nelegaliais, kanalais. Tokios prekės – muzikos įrašai, džinsai, avalynė, juvelyrinės dirbiniai ir kone visos kitos prekės, ir ne tik tos, kurių trūko sovietinėje sistemoje, bet ir tos, kurios skyrėsi savo formomis, atrodė patraukliau.

Todėl galima kalbėti apie 2 privilegijų linijas. Pirmąją garantavo formalioji sistema, sukuriant praktiškai įteisintus nomenklatūros ap(si)rūpinimo kanalus, antroji, žyminti daugiau nelegalią pusę, iliustruoja nomenklatūros gebėjimus pasinaudoti turima įtaka: per neformalius ryšius, asmeninę ir institucinę įtaką didinant savo vartojimo galimybes. Pranešime ši perspektyva atskleidžiama naudojant sovietinės Lietuvos atvejį ir naudojant 2003-2011 m. sukauptus archyvinis duomenis, interviu medžiagą, buvusios nomenklatūros atstovų ir kitų laikmečio liudytojų atsiminimus, kitų tyrinėtojų pastebėjimus.

2.1. Sistemiskai įtvirtintos privilegijos

Pirmoji privilegijų grupė: didesnis nei kitiems gyventojams atlyginimas, išmokos „gydymui“, personalinė pensija, specialus medicininis aptarnavimas, tarnybiniai automobiliai, vilos, kelialapiai į geresnes sanatorijas, komandiruotės į užsienį. Šios privilegijos buvo įteisintos ir jomis atitinkamai pagal rangą nomenklatūros hierarchijoje galėjo naudotis nomenklatūrininkai. Ne visada atvirai, bet iš esmės oficialiai. Prieš aptariant kiekvieną jų, giliau pateikiamas privilegijuotu medicininio aptarnavimo pavyzdys.

Medicininis aptarnavimas. Paminėtina LTSR Sveikatos ministerijos IV Valdybos veikla aptarnaujant nomenklatūros ir kitus specialiam aptarnavimui priskirtus asmenis. (šeimų nariai, personaliniai pensininkai, karo invalidai)⁵⁰. Tarybinio-partinio aktyvo kontingentas (t.y. nomenklatūra) buvo pagrindinis šios valdybos klientas, tačiau teisę gydytis įgydavo ir jų šeimos nariai, būdavo apibrėžiamos sąlygos ir persoanlinių pensininkų gydymo kontingentui, o taip pat sveikatos apsaugos sistemoje (šiek tiek ir IV Valdyboje) atskiras dėmesys būdavo išskiriamas Didžiojo tėvynės karo invalidams ir veteranams. Pažymėtina, jog privilegijuotą gydymą, kaip bus atskleidžiama, neretai įgydavo ir platesnė nomenklatūros aplinka – atskiri giminaičiai, draugai ir pan.

Kaip pagrindinę privilegijų sveikatos apsaugos srityje kryptį galima išskirti Ketvirtosios valdybos Respublikinės ligoninės ir poliklinikos veiklą, taip pat reabilitacijos organizavimą partiniam-tarybiniam aktyvui Druskininkų ir Palangos sanatorijose. Galimybės gydytis šiose įstaigose buvo nustatytos keliais lygiais, pagal turimą statusą ir pareigų reikšmę žymėjusiais skirtingą prieigą prie šios paslaugos. Vieni nomenklatūros atstovai galėjo gydytis kartu su šeimos nariais, kiti galėjo tik patys, o šeimų nariai buvo apžiūrimi vien ambulatoriškai. Dar kitiems šeimų nariams visiškai nepriklausė aptarnavimas. Galima išskirti Ministrų Tarybos 1966 m. birželio 28 nutarimą Nr.257 “Dėl partinio-tarybinio aktyvo, kuriam suteikiama teisė gydytis Resp. ligoninėje nomenklatūros”, kuris apibrėžė grupes, kurios galėjo naudotis privilegijuotos respublikinės ligoninės paslaugomis. Pvz. LKP CK aparatui buvo nustatyta tokia prieiga

⁵⁰ LCVA, F.R.-769, ap.1, b.7284.

naudotis ligoninės paslaugomis⁵¹ : su šeimos nariais gydytis galėjo 1. LKP CK sekretoriai, nariai ir kandidatai į CK narius, revizinės komisijos nariai. 2. LKP CK skyrių vedėjai ir jų pavaduotojai, sektorių vedėjai, sekretorių padėjėjai, inspektoriai instruktoriai, lektoriai, ypatingojo sektoriaus dalių vedėjai, Reikalų valdybos ūkio dalies vedėjas, atsakingi vertėjai, kanceliarijos vedėjas, ir vyriausiasis buhalteris. 3. LKP CK Partinės komisijos pirmininkas ir nariai. 4. LKP CK laikraščių ir žurnalų leidyklos ir spaustuvės direktorius, o be šeimos narių – LKP CK laikraščių ir žurnalų leidyklos ir spaustuvės direktoriaus pavaduotojai. Keliems aukščiausio rango pareigūnams, kuriems dėl vyresnio amžiaus buvo daugiau rizikos veiksnių, būdavo skirta ir personalinė specialioji priežiūra. Pavyzdžiui, Sveikatos apsaugos ministras V.Kleiza 1967 m. lapkričio 13 d. rašte LKP CK sekretoriui A.Barkauskui akcentuoja A.Sniečkaus ir M.Šumausko ilgametį darbą, įtampą ir poreikį tausoti jų sveikatą, žvalią nuotaiką, ir pažymi reikalingą organizuoti specialią medicininę priežiūrą, paskiriant specialų darbo režimą ir personalinį gydymą, kurį atliks doc. Kybarskis (pastarajam reikėtų mokėti specialų atlyginimą už sveikatos sekimą ir gydymo organizavimą), prašo A.Barkausko spręsti šį klausimą⁵². Savotiškai vadinamojo kontingento pasiskirstymą galima pastebėti pacientų reabilitacijos priežiūra ataskaitiniuose dokumentuose⁵³. Pvz per nepilnus pora metų 1973-1975 m. Atstatomojo gydymo skyriuje Druskininkuose gulėjusių pacientų (viso: 514 pacientai) struktūra pagal darbovietes būtų tokia⁵⁴:

Įstaigų, įmonių grupė	Pacientų skaičius
LKP CK	45
LTSR AT prezidiumas	6
LTSR Ministrų taryba	20
LTSR Ministrų tarybos Valstybinė plano komisija	20
LTSR Liaudies kontrolės komitetas	20
Ministerijos	68
Valstybiniai komitetai	66
Valdybos prie LTSR Ministrų Tarybos	37
Aukščiausias Teismas ir Respublikos prokuratūra	20
Mokslo ir mokymo įstaigos	82
Kultūros įstaigos	12
Gamybiniai susivienijimai ir gamyklos	41
Nedirbantys personaliniai pensininkai	2
Studentai ir moksleiviai	3
Kitos įstaigos	72
Viso	514

⁵¹ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. kovo 22 d. raštas LKP CK Reikalų valdybai. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁵² Sveikatos apsaugos ministras V.Kleiza 1967 lapkričio 13 d. raštas LKP CK sekretoriui A.Barkauskui f.R-769, ap. 1, b. 3755.

⁵³ Reabilitacijos priežiūra Druskininkuose irgi buvo prižiūrima IV valdybos sistemos – ją administravo Respublikinės ligoninės Atstatomojo gydymo skyrius Druskininkuose.

⁵⁴ Sveikatos apsaugos ministerijos Ketvirtos valdybos respublikinės ligoninės atstatomojo gydymo skyriuje gulėjusių ligonių struktūra pagal darbovietes. LCVA, F.R.-769, ap.1, b.7284. L. 29.

Pažymėtina, jog respublikinė ligoninė turėdavo galimybę įsigyti modernesnę (nei daugelis kitų ligoninių) importinę įrangą (pvz. iš Japonijos) taip užtikrinant gerėjančią susirgimų diagnostiką⁵⁵, nevengiama atskirais atvejais netgi argumentuoti, jog analogiški TSRS gaminami įrenginiai “yra mažiau patikimi eksploatacijoje, gremėzdiški, blogos išvaizdos” ir Ministrų Tarybos prašoma geriau užsakyti čekoslovaką įrangą⁵⁶. Respublikinės klinikinėje ligoninėje lyginant su kitomis buvo “pagerintos”- daugumoje skirtos 1 ir 2 ligoniams⁵⁷. 1974 m. IV valdybos respublikinei ligoninei patvirtinta 741, 5 etatų (gydytojai -129, vidurinis medicinos personalas – 292, 5, jaunesnysis medicinos personalas – 172)⁵⁸. Dėmesys ligoninei buvo rodomas aukščiausiu lygiu. Sveikatos apsaugos ministro V.Kleizos 1975 m. rugsėjo 20 d. rašte LTSR Ministrų tarybos pirmininkui teigiama, kad “ligoninė teikdama medicinę pagalbą partiniam-tarybiniam aktyvui, kurie dirba atsakingą ir intensyvią protinį darbą, vis dažniau susiduria su kategorija ligonių, kurių susirgimų priežastis esti įvairūs socialiniai ar tarnybiniai veiksniai, sukėlę funkcinius pakitimus centrinėje arba vegetacinėje nervų sistemoje”.⁵⁹ Rašte prašoma šiam reikalui IV valdybos klinikose įvesti psichologų-sociologų etatus.

IV valdybos respublikinės ligoninės ir poliklinikos paslaugų teikimo sistema buvo įforminta specialiais leidimais, kurių galiojimo trukmė buvo apibrėžta ir reglamentuojama. Buvo kontroliuojama, jog gydytūsi tik teisę pacientai, tačiau buvimas nomenklatūrinėje aplinkoje lemdavo ir atskirų veikėjų, jų šeimų gebėjimą gauti didesnę paslaugą nei nurodyta leidime. Ketvirtosios valdybos dokumentacija pilna tokių pavyzdžių: pvz. į stacionarą buvo paguldytas “Elfos” gamybinio susivienijimo vyr. inžinieriaus K.Končiaus vaikas, nors leidimas dar nebuvo pratęstas; arba į stacionaro intensyvaus stbėjimo palatą paguldytas socialinio aprūpinimo ministerijos statybų direktorius, nors stacionare leidimo gydytis neturėjo⁶⁰

Galima išskirti, jog paslaugų teikime itin svarbus buvo ir tarpininkavimo veiksnys, aukščiausio rango nomenklatūros pareigūnams kreipiantis tiesiai į Ministrų tarybos, Sveikatos apsaugos ministerijos ar Ketvirtos valdybos vadovus ir prašant jų rekomenduojamam asmeniui (kuris tuo metu neturi pilnos teisės į IV valdybos paslaugas kaip sovietinio-partinio aktyvo kontingento atstovai) skirti gydymą ligoninėje, atlikti tyrimus ar išrašyti siuntimą į Druskininkų “Lietuvos” ar kitas sanatorijas.⁶¹ Tokių tarpininkavimą IV valdybos atstovai kartais atlikdavo ir savo iniciatyva. Tokių priėjimą įgydavo leidimo neturintys nomenklatūros šeimos nariai ar giminaičiai, pažįstami, žymesni sovietinės Lietuvos visuomenės kultūros, mokslo ir kt. atstovai, buvę pogrindininkai ir pan. Pateiktini kai kurie pavyzdžiai:

⁵⁵ IV valdybos respublikinės ligoninės vyr. gydytojo V.Čepaičio 1975 09 10 raštas LTSR MT “Dėl gerėjančių “Olympus” firmos endoskopų įsigijimo Ketvirtosios valdybos Respublikinei ligoninei, LCVA, F.R.-769, ap.1, b.7284. L.10.

⁵⁶ Sveikatos apsaugos ministro V.Kleizos 1971 m.rugsėjo 24 d. raštas LTSR MT. LVCA. F.R-769, ap.1, b.6147. l.1-2.

⁵⁷ Respublikinės sanitarinės-epidemioginės stoties vyr. gydytojo 1975 m. balandžio 3 d. raštas Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos ministrui V.Kleizai. LCVA, F.R.-769, ap.1, b.7284. L.37

⁵⁸ 1975 m. lapkričio 6 d. Paaiškinamasis raštas “Dėl Sveikatos apsaugos ministerijos Ketvirtosios valdybos Respublikinės ligoninės etatų sąrašo pakeitimų ir papildomų etatų tvirtinimo” F.R.769, ap. 1, b. 7283, l.6.

⁵⁹ Sveikatos apsaugos ministro V.Kleizos 1975 m. rugsėjo 20 d. raštas LTSR Ministrų tarybos pirmininkui F.R.769, ap. 1, b. 7283, l.21.

⁶⁰ SAM Ketvirtos valdybos viršininko R.Skarulio 1975 09 23 raštas SAM Ketvirtos valdybos respublikinės ligoninės vyr. gydytojui V.Čepaičiui. LCVA, F.R.-769, ap.1, b.7284. L.5.

⁶¹ LTSR Reikalų valdybos viršininko A.Petrylos 1975 m. rugsėjo 26 d. raštas Ketvirtosios valdybos viršininkui R.Skaruliui LCVA, F.R.-769, ap.1, b.7284. L.13.

- LTSR Teisingumo ministras A.Randakevičius prašo MT pirmininko pavaduotojo K.Kairio išsiųsti reabilitacijai į “Lietuvos” sanatoriją ministerijos inspektorių ir TSRS didvyrį J.G.⁶²;
- IV valdybos viršininkas V.Semaška prašo Respublikinės ligoninės vyr. gydytojo leisti ambulatoriškai 1 mėn. gydytis LKP CK propagandos ir agitacijos skyriaus instruktoriaus motinai, MT Reikalų valdybos nurodymu⁶³;
- prašoma leisti ambulatoriškai pasitikrinti sveikatos stovų Aukščiausios tarybos prezidiumo vyr.referento tėvui V.Š⁶⁴;
- prašoma leisti poliklinikos paslaugomis naudotis Gyventojų paslaugos vartojimo prekėms ir prekybos konjunkčūros m.t. insntituto skyriaus vedėjui A.T. ir jo žmonai⁶⁵;
- prašoma leisti pasinaudoti stomatologinio kabineto paslaugomis Operos ir baleto teatro solistei G.B.⁶⁶;
- prašoma leisti pasitikrinti sveikatos stovį Komjaunuolio pagrindininko P. šeimos nariams⁶⁷;
- prašoma išimties tvarka gydytis iki nustatyto termino Statybinių medžiagų pramonės ministerijos kolegijos nario žmonai⁶⁸;
- prašoma vienam mėnesiui prisiimti ambulatoriniam gydymui “Sovetskaja litva” vyr. redaktoriaus tėvą⁶⁹.
- pagal L.Diržinskaitės nurodymą prašoma ambulatoriniam gydymu priimti pil. M.T.⁷⁰
- pagal L.Diržinskaitės nurodymą prašoma ambulatoriniam gydymu priimti pil. B.U.⁷¹
- Statybinių medžiagų pramonės ministras prašo MT pirmininko pavaduotojos L.Diržinskaitės tarpininkavimo savo kuruojamo Vilniaus silikatinių dirbinių komiteto direktoriaus S.Linkevičiaus gydymui IV Respublikinėje ligoninėje⁷²;
- prašoma vienam mėnesiui prisiimti ambulatoriniam gydymui pagal drg. Aliukonio tarpininkavimą priimti LKP CK leidyklos direktoriaus pavaduotojo žmoną⁷³

⁶² LTSR Teisingumo ministras A.Randakevičiaus 1975 m. rugsėjo mėn. raštas Ketvirtosios valdybos viršininkui R.Skaruliui LCVA, F.R.-769, ap.1, b.7284. L.13.

⁶³ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. sausio 11 d. raštas IV valdybos respublikinės ligoninės vyr. gydytojui. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6140.

⁶⁴ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. gruodžio 28 d. raštas IV valdybos respublikinei ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁶⁵ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. gruodžio 21 d. raštas II-ojo poliklinikinio skyriaus vedėjui. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁶⁶ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. gruodžio 21 d. raštas IV valdybos respublikinei ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁶⁷ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. gruodžio 10 d. raštas IV valdybos respublikinei ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁶⁸ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. lapkričio 6 d. raštas IV valdybos respublikinei ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁶⁹ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. lapkričio 26 d. raštas IV valdybos respublikinei ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁷⁰ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. lapkričio 23 d. raštas IV valdybos respublikinei ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148. l. 400.

⁷¹ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. lapkričio 23 d. raštas IV valdybos respublikinei ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148. l. 393.

⁷² Statybinių medžiagų pramonės ministras 1971 m. spalio 4 d. raštas MT pirmininko pavaduotojos L.Diržinskaitei, LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

- prašoma leisti pasinaudoti 10 dienų poliklinikos paslaugomis AT vyr. referento žmonos motinai⁷⁴.

- tarpininkaujant ministrui, prašoma leisti poliklinikos paslaugomis pastoviai naudotis Vilniaus m. Vaistinės Nr. 2 valdytojui I.Melnikui⁷⁵

- prašoma leisti 2 sav. ambulatoriniam gydymui LTSR nusipelnusio artisto žmonai S.K.⁷⁶

- prašoma leisti pasitikrinti sveikatą Finansų ministro pavaduotojo motinai⁷⁷;

- prašoma 3 mėn. poliklinikos paslaugomis naudotis buvusiems JAV komunistinio judėjimo dalyviams J.G. ir S.S.⁷⁸

Reabilitacija sanatorijose. Šalia ambulatorinės priežiūros ir gydymo, reabilitacinė veikla buvo viena svarbesnių IV valdybos veiklų kryptį, beje, neretai peržengiančių vien medicininio aptarnavimo sritį. Į sanatorijas vykstanta buvo ne vien reabilitacijos tikslais, neretai ji tapdavo tiesiog poilsinio pobūdžio kelione, ypač jeigu tai būdavo kelionė į kitas socialistines respublikas ar prestižinius TSRS kurortus. Šių kelionių skyrimu, dokumentų tvarkymu rūpinosi taipogi Ketvirtoji valdyba, atlikdavo reikalingą derinimą su Lietuvos respublikos profsąjungų kurortų valdymo taryba ar aukščiausiomis respublikos institucijomis.

Skiriant sanatorinius kelialapius į socialistinių šalių kurortus ir į TSRS SAM IV valdybos žinioje esančias sanatorijas, IV valdybos buvo aprūpinami tik aukščiausieji LTSR pareigūnai (pvz. Ministrų taryboje – MT pirmininkas, jo pavaduotojai ir ministrai)⁷⁹, tačiau realiai galimybių atsirasdavo ir daugiau. Tačiau atsiradus galimybei (mainų atveju ar kitaip susitarus dėl didesnio kelialapių skaičiaus), Ketvirtoji valdyba kreipdavosi ir į LTSR MT ar LKP CK prašydama aprobuoti jų atstovų ar artimųjų kelialapius į tolimesnius kurortus kitose respublikose ar net kitose socialistinėse valstybėse. Pvz. 1971 m. balandžio 8 d. rašte LKP CK Reikalų valdybai prašoma išskirti kelialapį Vykdomojo komiteto pamininko pavaduotojui Markevičiui į “Peres” sanatoriją, o Klaipėdos miesto LKK pirmininkui Dudko į kurortą Jasentuki⁸⁰.

Kartais rūpinantis reabilitacinėmis kelionėmis buvo pasitelkiama ir analogiškos valdybos centriniame lygyje parama ar prašoma tarpininkauti kitų sovietinių respublikų IV-ųjų valdybų. Pavyzdžiui, 1967 m. Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaška prašo TSRS IV valdybos viršininko išskirti 2 kelialapius į Karlovy Vary sanatoriją – LTSR Gyventojų buitinio aptarnavimo ministerijos ministro pavaduotojui S.D. ir LTSR MT Vietinės pramonės ir

⁷³ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. spalio 29 d. raštas IV valdybos respublikinėi ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁷⁴ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. spalio 27 d. raštas IV valdybos respublikinėi ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148

⁷⁵ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. lapkričio 3 d. raštas IV valdybos respublikinėi ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6149.

⁷⁶ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. spalio 14 d. raštas IV valdybos respublikinėi ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁷⁷ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. gegužės 31 d. raštas IV valdybos respublikinėi ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6148.

⁷⁸ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. rugpjūčio 12 d. raštas IV valdybos respublikinėi ligoninei. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6149.

⁷⁹ Ketvirtosios valdybos viršininko R.Skarulio 1975 05 13 raštas LTSR Ministrų tarybos reikalų valdytojui D.Petrylai. LCVA, F.R.769, ap. 1, b. 7283, l.32.

⁸⁰ Ketvirtosios valdybos viršininko V.Semaškos 1971 m. balandžio 8 d. raštas LKP CK Reikalų valdybai, LCVA, f.R-769, ap.1, b.6147.

gyventojų buitino aptarnavimo skyriaus vedėjo V.P.⁸¹ Viršinikas V.Semaška 1972 m. rugsėjo 3 d. rašte LTSR MT informuoja, jog TSRS vyr. Ketvirtoji valdyba prie TSRS Sveikatos apsaugos ministerijos LTSR MT pirmininko pavaduotojui K.Kairiui ir jo žmonai išskyrė kelialapius į sanatoriją Karlovy Vary⁸², o kitam LTSR MT pirmininkui su žmona į Sočį⁸³. 1971 m. TSRS SAM IV valdybos prašoma išskirti kelialapius į Karlovy Vary LTSR Sveikatos ministru V.Kleizai ir jo žmonai⁸⁴. Rusijos FSRS teritorijoje buvo vykstama į sanatoriją “Rosija” Jaltoje, Jasentuki kurortą ir Žleznovodską. Buvo siekiama užsitikrinti, kad būtų pakankamai bendrai skirta kelialapių į šiuo kurortus, mainų pagalba pasiūlant savuosius kurortus⁸⁵. IV valdybos atstovai nevengdavo ir tiesiai kreiptis į reikalingas kitų respublikų prestižines sanatorijas, atlikti reikalingą tarpininkavimą. Tarkim, sanatorijos “Moldova” vyr. gydytojo prašoma išimties tvarka skirti kelialapį LKP CK darbuotojo dukrai⁸⁶.

Sava ruožtu, centrinė ir kitų respublikų Ketvirtosios valdybos panašiai irgi nevengdavo paprašyti padėti organizuoti kitų respublikų aukštų nomenklatūros pareigūnų atvykimą į Lietuvos poilsio kurortus, sanatorijas. Pvz. TSRS SAM IV valdybos viršininko pavaduotojui g.Ribinskui pranešama, kad sanatorijoje “Jūratė” Palangoje yra išskirti 2 kelialapiai, o mainais prašoma analogiškai išskirti kelialapius į Jesentukį⁸⁷. Baltarusijos TSR SAM IV valdybos viršininkui A.Kosiačui informuojama, jog jų valdybai yra išskirta 10 kelialapių į Druskininkus, 8 kelialapiai į sanatoriją Palangoje ir 2 kelialapiai į LTSR Ministrų tarybos poilsio namus⁸⁸.

Nors personaliniai pensininkai irgi naudodavosi IV valdybos paslaugomis, tačiau jie neįgydavo galimybės gauti kelialapius su nuolaida kaip “sovietinio-partinio aktyvo kontingentas⁸⁹ (nomenklatūra). Kita vertus, aukšto pareigūno tarpininkavimas, panašiai kaip pateiktuose gydymo tarpininkavimo pavyzdžiuose irgi padėdavo “praeityje nusipelnusiam” personaliniam pensininkui įgyvendinti toki poreikį.

Atskleista Ketvirtosios valdybos veiklos turinys ir dėmesys privilegijuotam gana siauros visuomenės grupės aptarnavimui, kurio auditorija paprastai gali būti praplečiama tik nomenklatūros postų rokiruotėmis, naujų kadru išitraukimu ar aukštų nomenklatūros rekomendacijomis dėl nomenklatūrinei sistemai artimų asmenų panašaus aptarnavimo. Tokį sveikatos apsaugos srities aptarnavimą iš esmės galima laikyti tipiniu nomenklatūros išskirtinumo ir įgyjamų galimybių modeliu, kuris atsikartodavo ir kitose išskirtinių prekių ir paslaugų vartojimą žyminčiose srityse.

⁸¹ Ketvirtosios valdybos viršininko V.Semaškos 1967 m. vasario 7 d. raštas TSRS SAM IV Valdybos viršininkui. LCVA, f.R-769, ap.1, b.3754.

⁸² Ketvirtosios valdybos viršininko V.Semaškos 1972 m. rugsėjo 3 d. raštas LTSR MT. LCVA, f.R-769, ap.1, b.6147.

⁸³ Ketvirtosios valdybos viršininko V.Semaškos 1972 m. rugpjūčio 26 d. raštas LTSR MT. LCVA, f.R-769, ap.1, b.6147.

⁸⁴ Ketvirtosios valdybos viršininko V.Semaškos 1971 m. balandžio 26 d. raštas TSRS SAM IV valdybos Kurortų ir sanatorijų skyriaus viršininkui A.Grišinui. LCVA, f.R-769, ap.1, b.6140.

⁸⁵ IV valdybos viršininko R.Skarulio 1975 m. gruodžio 16 d. raštas RFSR AM IV valdybos viršininkui G.Ribinskiui. F.R-769, ap. 1, b.7282

⁸⁶ Ketvirtosios valdybos viršininko V.Semaškos 1971 m. liepos 29 d. raštas sanatorijos “Moldova” vyr. gydytoju. LCVA, f.R-769, ap.1, b.6140.

⁸⁷ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. birželio 15 d. raštas TSRS SAM IV valdybos viršininko pavaduotojui g.Ribinskui. LCVA, F.R-769, ap.1, b.6140.

⁸⁸ Ketvirtosios valdybos viršininkas V.Semaškos 1971 m. gegužės .5 d. raštas Baltarusijis TSR SAM IV valdybos viršininko A. Kosiačui LCVA, F.R-769, ap.1, b.6140.

⁸⁹ m. gruodžio 29 d. raštas Azerbaidžano IV valdybos viršininkui A.Azimovui. F.R-769, ap.1, b.6140

Transportas. Vadovaujančias pareigas turėję nomenklatūros atstovai institucijose, įmonėse ar gamyklose naudojami (ne tik darbiniais, bet ir asmeniniams klausimams) specialiai jiems skirtais automobiliais su priskirtais vairuotojais. Juodas „Volgas“ pagal specialius užsakymus nomenklatūrai parūpindavo Vilniaus autotransporto įmonės (vadinamosios ATĮ) 7-asis padalinys, skirtas aptarnauti vadovaujančius kadrus. Pavyzdžiui, 1983 m. Vilniaus ATĮ numatyti 172 lengvieji automobiliai, skirti valstybinių įstaigų aptarnavimui⁹⁰. Panašus tarnybinių automobilių aptarnavimo modelis veikė ir kituose miestuose. Pažymėtina, kad CK elitas turėjo didesnę pranašumą. Greta kitiems nomenklatūrininkams įprastos tarnybinės mašinos, CK sekretoriai turėjo ir antrąją mašiną, dar kitaip vadinamą „žmonobiliu“⁹¹. Aukščiausiojo rango privilegijuotus asmenis buvo galima atpažinti ne tik pagal tarnybinių automobilių, bet ir pagal jų numerius (LIT), suteikiančius didesnę judėjimo laisvę ne tik darbo metu, bet ir laisvalaikio keliuose ir kurortuose, prie keltų pajūryje⁹².

Vėlyvuosiu sovietmečiu automobiliui tampant svarbiu statuso įtvirtinimo ženklu, buvo svarbu turėti ir privatų automobilį, jie lengviau gaudavo vadinamąsias paskyras. Nomenklatūra atskirose transporto stotyse turėjo galimybę naudotis ir vadinamaisiais deputatų kambariais⁹³.

Specialios parduotuvės ir įsigijimai: Deficito sąlygomis nomenklatūrai svarbi privilegija buvo susijusi su galimybe apsipirkti specialiose parduotuvėse, gauti reikalingų prekių kitose įstaigose. Aukšto pareigūno sūnus interviu metu prisimena, kad tėvai turėdavo galimybę apsipirkti netoli Lenino prospekto esančiose specialiose, tik nomenklatūrai skirtose parduotuvėse: „*Pramoninių ir maisto prekių parduotuvės buvo iš kiemo pusės, be iškabų. Tėvus asmeniškai pažinodavo, todėl leisdavo apsipirkti. Maisto prekių ten įvairių būdavo – geresnės dešros, mėsos, žirnelių, čekiško alaus, „Palangos“ ir „Dainavos“ šnapso, mineralinio vandens „Borjomi“.* Nomenklatūros aplinkos atstovė prisimena tą pačią parduotuvę: „*Štai „Šešupės“ kavinės kieme Gedimino prospekte buvo atseit tokia vyriausybinių maisto prekių parduotuvė. <...> Turimų prekių lentynose kažkodėl neišdėliodavo – tik makaronus, kruopas, konservus. O žirnelius, majonezą, tirpią kavą pakišdavo po prekystaliu“*⁹⁴. Kitas pateikėjas pasakojo, kad iš tos pačios parduotuvės jie galėdavo prekes užsisakyti telefonu: „*Motina paskambindavo ir padiktudavo sąrašą, o atveždavo vairuotojas, kuriam ir sumokėdavom pinigų“*.

Pavyzdžiui, ikrų įsigijimas tapo itin svarbiu tuometinio statuso simboliu. Pasak K. Antanaičio, jie „net nepatekdavo į viešą prekybą, o tiesiai iš parduotuvių buvo parduodami atsakingiems darbuotojams iš įvairių įstaigų ir organizacijų“⁹⁵. Prekybos srityje dirbęs ilgametis vadovas apibūdina aprūpinimo sistemą: „*Specialioms parduotuvėms būdavo nustatyti limitai ir kategorijos žmonių, kurie galėdavo apsirūpinti. Tai buvo visuose miestuose ir rajonuose, apsirūpindavo CK darbuotojai, ministrai, buvo sąrašai, nustatytas prekių tiekimas, tai nebuvo paslaptis. Atskiri žmonės, kurie dirbo tam tikrą darbą, galėjo tuo pasinaudoti, gal mašinai gauti paskyrą ar pan. Pas mus susidarydavo eilės asmenų, kuriems reikėdavo mašinos. Tai ministro paprašai, parašo laišką, nuvažiuoji į Maskvą, gauni keliasdešimt mašinų ir pasiskirsto Ministrų Taryba“*⁹⁶. Statusas partijoje ir nomenklatūrinėje sistemoje lėmė įvairų valstybės rūpinimąsi jais.

⁹⁰ Vilniaus 7-ojo ATĮ visuomeninio autotransporto 1983 m. visasąjunginiai minimumo rodikliai. LCVA, F.R-551, ap.1, b.973, L. 67.

⁹¹ V. Būtėnas, *Cėka: kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003.

⁹² A. Būdvytis, *Atėjometas užrašyti... Dienoraščiai, Lietuvos žemdirbystės institutas*, 2003, p. 305.

⁹³ Antanaitis K.

⁹⁴ G. Ferensienė, *Vakariršandien*, Vilnius, 2004.

⁹⁵ Antanaitis K. P.62.

⁹⁶ Interviusubuvusiu LTSR prekybos ministru L. Riauba (2007 m. birželio 18 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

Buvęs ministras prisimena: „*Ministrų pavaduotojai privilegijų faktiškai neturėjo, išskiriant per Naujus metus ir Gegužės 1 d., gaudavo maisto paką, bet ir fabrikuos duodavo, ir gamylose. Ministrai tai turėjo privilegijų. Aš galėjau už 2000 rublių nusipirkti rūbų spec. parduotuvėj. Kažkokių ypatingų nebuvo. Kambarėlis mažas, daiktų mažai, maisto irgi buvo. Įrengta pusiau slapta parduotuvė prie Šešupės kavinės, paskui ją kažkur perkėlė. Aš nuėjau atsiimti, tai prisigrūdo bobų. Žirnelių, rūkytos dešros, vaisių būdavo. Nieko ypatingo. Buvo siuvykla – eilinė siuvykla, ir kainuoja tiek pat, tik siuvėjas buvo labai geras – Zelionka. Jis turėjo numerius, tai nuneši medžiagą, arba ten medžiagos būdavo. Tai ministrui reikia turėti kostiumą – per metus porą kostiumų reikia pasisiūti. O užmoki tiek, kiek ir eilinėj siuvykloj. Importinių batų „Salamander“ galėjai nusipirkti.*⁹⁷

Buitinis aptarnavimas. Vilniuje ir kituose miestuose plito aptarnavimo modelis, vienoje vietoje sutelkiant kirpyklos, avalynės taisyklos ar siuvyklos paslaugas⁹⁸.

Gyvenamasis plotras ir vilos. Panašiai buvo apsirūpinama ir gyvenamuoju plotu. Nomenklatūra gyveno prestižinėse vietose Vilniuje ir kituose miestuose. Aukščiausiojo rango nomenklatūra – Turniškėse, Valakmpiuose, ties Tauro kalnu ir Čiurlionio, Sierakausko ir kitose šalia esančiose gatvėse; kultūros nomenklatūros atveju - Antakalnyje (Šilo, Švyturio gatvėse), taip pat Žvėryne. Kitose miestuose irgi formavosi specialios salos. Pvz. Alytuje – netoli miesto parko. Išskirtinumą kūrė ne tik būsto gavimas, bet ir tam tikra specifinė vieta, atskirų nomenklatūros bendravimo ratų telkimas.

Svarbus statuso veiksnys buvo vilos ir kiti poilsiui skirti apartamentai. Sovietmečiu buvo ribojamas vilų įsirengimas, nuolat atliekami patikrinimai, kad netgi nomenklatūros atstovai sodo sklypuose ar kituose plotuose neišrengtų nustatytas normas viršijančių namelių. Tačiau šis klausimas buvo apeinamas ir kitaip. *Vilų* veiksnį sovietinėje sistemoje tyrinėjęs S. Lovel akcentuoja, jog nomenklatūros vilos (*dačia*) nebuvo konkrečių asmenų nuosavybė, jos buvo prezentuojamos kaip visuomeninis turtas, taip nenusižengiant ideologijai⁹⁹ (panašiai būdavo naudojamos ir kitomis privilegijomis: transportu, kelionėmis¹⁰⁰). Kita vertus, įmonių ar institucijų vadovai įgydavo praktiškai neribotą galimybę ilsėtis konkrečiai organizacijai, priklausančiuose poilsiui namuose. Jie buvo Lietuvos pajūryje, prie ežerų (prie Juodųjų Lakajų ežero Molėtų raj.), kitose rekreacinėse zonose. Pavyzdžiui, Palangos kurorte poilsio namus turėjo LKP CK ir MT aparatas, buvo pastatytas ir prabangi vadinamoji „Brežnevo vila“, kurioje apsistodavo TSKP CK Politbiuro atstovai (šia vila rūpinosi KGB 9-oji valdyba)¹⁰¹.

Kitos sritys. Panašus apsirūpinimo modelis veikė nomenklatūros atstovams gaunant nemažą atlyginimą, turint galimybę išvykti į užsienį, gaunant geresnius poilsio kelialapius už Lietuvos ribų, įsitraukiant į medžioklės (pvz. ratelis Nr. 2) ar žvejybos ratelius, aprūpinant savo šeimos narius (verta pažymėti, jog nomenklatūrinė sistema rūpinosi ir buvusiai vadovaujančiais kadrais, tapusiais personaliniais pensininkais, o taipogi palaikė ne vien pačių nomenklatūrininkų, tačiau ir jų šeimos narių, kartais artimų giminių įtraukimą į privilegijų sistemą), sudarant jiems geresnės defixitinių prekių įsigijimų, išsilavinimo, butų gavimo ir darbo galimybes.

⁹⁷ Interviusubuvusiu LTSR švietimom ministru V. Spurga (2007 m. birželio 5 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

⁹⁸ Antanaitis K., Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra, *Darbai ir dienos*, Nr. 7 (16), Kaunas, 1998.

⁹⁹ S. Lovel, Soviet Exurbia: Dachas in Postwar Russia, *Socialist spaces: Sites of everyday Life in the eastern Bloc*, 2002, p. 105–123.

¹⁰⁰ I. Zemtsov, *Encyclopedia of Soviet life*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1991, p. 248–250.

¹⁰¹ Antanaitis K., Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra, *Darbai ir dienos*, Nr. 7 (16), Kaunas, 1998.

2.2. Vartojimo išplėtimas per ryšius ir nelegalumą

Antroji privilegijų linija - iš esmės iš nelegalaus veikimo kylančios galimybės. Jas asmenys įgyja dėl to, kad buvo institucijų, įmonių vadovais, kolūkių pirmininkais ir pan. Tikslinga kalbėti apie sovietinei sistemai būdingą *kasdienybės verslininkiško* reiškinį¹⁰², atskleidžiantį tuometinės visuomenės poreikį plėtoti pažinčių tinklus, draugysčių ratus, taip pagerinant savo galimybes gauti trūkstamas-deficitines prekes. Ypač tai aktualu kalbant apie vėlyvąją sovietmetį, kuriame vadinamieji blato ryšiai persidengdavo su planinės ekonomikos veikimu ir dalinai jį net pakeisdavo. Šis verslininkiško reiškinys iliustruoja nuolatinį visuomenės strategavimą išnaudojant ne vien tamprus, bet ir silpnus ryšius¹⁰³. Turint omenyje nomenklatūros struktūros stabilumą, susiformavusią socialinę terpę ir ryšių rituališkumą, nomenklatūra įgyja dar daugiau strategavimo galimybių nei kitos visuomenės grupės. Vėlyvajame sovietmetyje vis labiau aiškėjant, jog dinamiką (jų tarpe – ir ekonominę) pradėjo lemti stiprūs ryšiai, o ne stagnuojančios struktūros¹⁰⁴, nomenklatūra turėjo galimybes savais būdais padidinti savo išskirtinį vartojimą. Neatsitiktinai A.Rehn ir S.Taalas, žvelgdamas į bendrą nomenklatūros veikimą, jam priskiria požymius būdingus mafijinei struktūrai, ir neretai pastebimą “vory v zakone” stilių¹⁰⁵.

Tarnybinė padėtis nomenklatūrininkams suteikė geresnes sąlygas gauti ir deficitines prekes, greičiau išsirūpinti paskyrą butui ar automobiliui. Pateikėjas, kurio tėvas, turėjęs nomenklatūrinį postą, dirbo įstaigoje, atsakingoje už knygų leidybą ir jos priežiūrą, mini, kad jam lengviau gaunamos knygos padėdavo išspręsti nemažai problemų: „*Deficito sąlygomis buvo naudinga dirbti tokioje sferoje, kuomet už pagalbą atsilygindavo, kad ir dešromis. Kiekviena inteligentų šeima turėjo turėti gerą biblioteką namuose*”. Nomenklatūros pozicija tapo svarbiu ištekliumi siekiant šių vartojimo tikslų. Vartotojiškumo siekiamybė taip pat sukuria savotišką mainų terpę, kuomet vieno socialinio tinklo tarp savęs susiję asmenys padeda vienas kitam apsirūpinti reikiamomis prekėmis ir paslaugomis ar nukreipti „saviškius“ reikiamais kanalais. Keliuose interviu gamyklų vadovai prisimena, kuomet pažintys su Mėsos kombinato vadovu padėdavo apsirūpinti mėsos gaminiais. Tokia priėjimo prie savo valdomos įmonės resursų ar mainų praktika atsikartojo ir kitose pramonės šakose.

Pažymėtina, kad kombinavimosi praktikos buvo labiau būdingos vidurinės ir žemesnės grandies techninės nomenklatūros atstovams, tačiau pati vadinamojo *blato* logika pasiekdavo ir aukščiausius asmenis, ne tik LKP, bet ir TSKP lygiu. Pavyzdžiui, Brežnevo asmeninius užrašus nagrinėjęs istorikas Victor Doenninghouse pastebėjo, jog *gensekas* atskiras deficitines ar importines prekes sau ar savo aplinkai bandydavo gauti ne per oficialiuosius aprūpinimo kanalus (nors jam tai padaryti būtų buvę nesunku), tačiau ir per neformalius ryšius, savo pavyzdžiu liudydamas *blato* sistemą.

Bandant “susikombinuoti” paslaugas ir prekes buvo akivaizdi orientacija į kokybiškesnę, vakarietiškesnę ir rafinuotą vartojimą, o tai griaua mitą apie nomenklatūrininkų asketiškumą ir

¹⁰² Rehn A.S., Taalas S, ‘Znakomstva i Svyazi’ (Acquaintances and connections) – Blat, the Soviet Union, and mundane entrepreneurship, *Entrepreneurship & regional development*, 16, MAY (2004), pp. 235–250.

¹⁰³ Ten pat.

¹⁰⁴ Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos* (1968-1988 m.), Vilnius: LII leidykla, 2011.

¹⁰⁵ Rehn A.S., Taalas S, ‘Znakomstva i Svyazi’ (Acquaintances and connections) – Blat, the Soviet Union, and mundane entrepreneurship, *Entrepreneurship & regional development*, 16, MAY (2004), pp. 235–250.

liudija jų nepasitenkimą esamu sistemos vartojimo lygiu. Biurokratinis neformalizmas, naudojamas siekiant pagerinti asmeninę padėtį, neretai mažai skyrėsi nuo kitų visuomenės grupių atliekamų spekuliacijos, nelegalios prekių gamybos ar netgi grobstymo atvejų. Galbūt pastaroji logika buvo mažiau pritaikoma aukščiausiojo lygmens *partokratams* (kai kada ir *technokratams*), kurie per turimą vartojimą galėjo save tapatinti su pačia sistema. Jiems šaltinis buvo ne konkreti įmonė ar šaka, bet visa respublika, todėl jie, turėdami pagrindines privilegijas, nebuvo suinteresuoti dar papildomai kombinuoti ir taip rizikuoti. Neteko pastebėti, kad A. Sniečkus ar P. Griškevičius, panašiai kaip visoje Sovietų Sąjungoje nuskambėję kai kurie Vidurinės Azijos respublikų pirmieji sekretoriai (pvz. vadinamoji Uzbekistano byla)¹⁰⁶ būtų linę nelegaliai per kyšius ir kitus nelegalaus pasipelnymo šaltinius papildomai kaupti turtą. Turėdami galią savo rankose, jie galėjo didinti vartojimą per oficialiai įtvirtintus kanalus. Tokių asmenų buvo labai nedaug, faktiškai jiems galima priskirti tik CK vadovus, AT ar MT pirmininkus, jų pavaduotojus ir dar kelis panašaus rango pareigūnus. Dauguma kitų vadovų naudojosi ne tik oficialiomis, bet ir pačių susikurtomis privilegijomis. Pastebėta, kad netgi partijos komitetų vadovai nevengė pasinaudoti miestuose ar rajonuose esančių prekybinių, statybinių, žemės ūkio ir pan. organizacijų paslaugomis.

Aukštas postas neretai sąlygojo ir butų bei mašinų neteisėtą paskirstymą. Nepriklausiusios šiam ratui pateikėjos skundėsi: „*Užsirašiusi į eilę automobiliui gauti laukiau ilgai. Žinojau, kad teks ilgai laukti. Sąžiningai stebėjau, ar eilė juda. Per kelerius metus, atrodo, šiek tiek pasistūmėjau, tačiau pastebėjau, jog buvo tokių, kurie labai greitai tai gaudavo. O aš, deja, paskyros taip ir nesulaukiau*“ (valdininkė); „*Pati esu patyrusi, kai buvo paskirta paskyra „Žiguliams“: po kelių dienų atėmė ir atidavė profsąjungos pirmininkui*“ (darbininkė). Vienas respondentas sutiko, kad šeimos ryšiai, vos pradėjus dirbti, padėjo gauti butą Vilniuje¹⁰⁷.

Nors tokio „kombinavimosi“ praktika buvo plačiai pasklidusi visoje visuomenėje, tačiau nomenklatūra dėl galimybių kontroliuoti ir valdyti resursus kur kas veiksmingiau nei kiti visuomenės nariai sugebėjo dalyvauti antrojoje ekonomikoje, paremtoje „aš tau – tu man“ principu. Kadangi toks *nomenklatūrininkų* (įtraukiant jų šeimas, draugus) socialinių ryšių tinklas buvo gana uždaras, natūralu, kad asmenys, turėję geresnes sąlygas, galėjo jomis pasidalinti dažniau su panašiomis galimybėmis pasižyminčiais asmenimis. Turima pozicija ir priėjimu prie išteklių grindžiamas nomenklatūros vartojimas yra artimas antropologės K. Verdery apibūdintam socialistinės valstybės biurokratijos aparato galios telkimui, pasireiškusiam galėjimu sukaupti ir skirstyti turimus resursus¹⁰⁸. Atrodo, kad tokia *kaupiamoji* ir *skirstomoji* Lietuvos nomenklatūrininkų galia lemdavo einamų pareigų socialinę vertę, jiems padėdavo kurti asmeninę ekonominę gerovę.

Deficitinės prekės būdavo parsivežamos ir iš užsienio. Importinės prekės dažniausiai būdavo atsiunčiamos JAV, Australijoje ir kitose šalyse gyvenančių giminaičių, tačiau tam tikrą dalį jų atveždavo ir asmenys, sovietmečiu turėję galimybę išvykti į užsienį. Tie asmenys buvo sportininkai, įvairių meno sričių atlikėjai ir valdžios aparate dirbę funkcionieriai. Pastarieji į užsienį vyko tiek darbo, tiek turistiniais tikslais. Netgi vidutinio ar žemesniojo rango nomenklatūrininkai (kolūkių pirmininkai, organizacijų vadovai, miesto ir rajono partijos

¹⁰⁶Pirmiausiai turimas omenyje atvejis, kuomet 9-ojo dešimtmečio pradžioje buvo nustatyti masiniai keli dešimtmečius besitęsusi korupcija (kyšininkavimą ir pinigų grobstymą) aukščiausiuose Uzbekijos TSR sluoksniuose. Pradėjus tirti šią bylą, pirmasis sekretorius Rašidovas nusižudė, o į kalėjimą sėdo II sekretorius ir nemažai kitų aukštų pareigūnų.

¹⁰⁷Interviu su buvusio LTSR finansų ministro sūnumi E. S. (2005 m. vasario mėn.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

¹⁰⁸K. Verdery, *National ideology under socialism. Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania*, University of California, 1991.

komitetų darbuotojai), lyginant su kitais gyventojais, turėjo didesnių galimybių aplankyti kitas socialistiniam blokui priklausančias šalis. Pastebima, kad vidutinio rango nomenklatūrininkai dažniausiai vykdavo į socialistines šalis, o aukščiausio rango pareigūnai turėjo galimybę aplankyti ir kapitalistines šalis. Dauguma aukšto rango pateikėjų sovietmečiu yra buvę JAV, aplankę ir kitas šalis. Buvęs finansų ministras R. Sikorskis prisimena, kad sovietmečiu jis nemažai keliavo: „*Daugiausiai tai buvo turistinės kelionės. Buvau JAV, Kanadoje, Lotynų Amerikoje, Kolumbijoje, Ekvadore, Peru, Indijoje, Nepale, Egipte, beveik visose Europos šalyse.*“¹⁰⁹. Gana iškalbingas atrodo finansų ministro žmonos prisiminimas kalbant dar apie sovietmečio keliones: „*Kai marčiai sukako 30 metų, Romualdas jai padovanojo kelionę į Indiją.*“¹¹⁰. Nors dauguma pateikėjų minėjo, kad su sutiktais pareigūnais ar užsienio lietuviais stengėsi nekalbėti apie ideologiją, tačiau, anot vieno pateikėjo: „*Tokios kelionės, matant prekių gausą, skatindavo kritiškai mąstyti apie sistemą, kurioje gyvename.*“¹¹¹. Įdomu pastebėti, kad nomenklatūros galimybės nulemdavo prestižinėmis laikomų prekių ar gaunamų paslaugų vartojimą visos šeimos narių – sutuoktinių, vaikų. Aukštų funkcionierių žmonos, būdamos viešumoje (bendruose baliuose, darbo šventėse, teatre, parodose ir pan.), stengdavosi išsiskirti aprangos ir papuošalų detalėmis. Jų išskirtinumą reprezentuodavo drabužiai ir papuošalai, kuriuos deficito sąlygomis buvo sunku gauti ir kurių nebuvo eilinėse parduotuvėse, arba vertinamų specialistų privačiai teikiamos buitinės paslaugos: „*Siuvėjas vieną kartą išmatavęs niekuomet daugiau nematuodavo, nes puikiai įsimindavo ilgį ir plotį. Jis žinojo visų ministrų ir ne ministrų apimtis, ūgius. Jo pasiūto drabužio nereikėdavo taisyti.*“¹¹²

Jaunimo prestižiškumą lemdavo aprangos detalės, muzikos įrašų ir plakatų kolekcijos, kiti madingi to meto daiktai. 8-uoju ir 9-uoju dešimtmečiais jaunimo madas ypač formavo iš Vakarų šalių ateinančios muzikinės srovės, hipių gyvenimo būdo atributai. Funkcionierių vaikai, pasinaudodami ryšiais ar gaudami lauktuvių iš užsienio, dažnai greičiau nei kiti sugebėdavo apsirūpinti džinsais, madingomis muzikinėmis plokštelėmis, madingais žurnalais (pvz. rusiškai JAV leidžiamą žurnalą „Amerika“, kurį buvo galima gauti ir Sovietų Sąjungoje). Vakarietiško vartojimo ir madų imitacija buvo būdinga ne tik nomenklatūrinės aplinkos jaunimui. Tokio vartojimo pavyzdžiai tarp vyresnių žmonių apėmė kur kas platesnį vakarietiško daiktų vartojimą: nuo aprangos iki faktiškai visų buitinių daiktų – garso ir vaizdo aparatūros, baldų ir pan. Deficito sąlygomis vakarietiško firmų pavadinimai ant daiktų tapdavo ir socialinio statuso ženklu.

Vietoj išvadų: išskirtinio vartojimo reikšmė

Pažymėtina, kad per vakarietiškus vartojimo modelius, išskirtinumo siekimą nomenklatūros aplinka, nepasiant uniforminio elgesio viešojoje sferoje, privačią aplinką kūrė gana rafinuotą, formavosi „gero skonio“ samprata, kaip turi atrodyti namai, kokie tinkami baldai ir kita buitis. Pvz. atliekant interviu pas atkirus nomenklatūros atstovus namuose pastebima paveikslų gausa, inkustruoti baldai ir rinktinių knygų lentynos. Kai kurie šalia medžioklės veiklos pasižymėjo ir kita tuo metu išskirtine veikla, pvz. kortuose žaidiant tenisą (R.Sikorskis *žaisdavo su generolu J. Macijausku, žemės ūkio ministru V. Vazalinsku, paruošų ministru L. Karecku* ir t.t).

¹⁰⁹ Romualdas Sikorskis. *Jisirapieji*, Vilnius, 2001, p. 103.

¹¹⁰ Romualdas Sikorskis. *Jisirapieji*, Vilnius, 2001, p. 196.

¹¹¹ Interviusubuvusiu LTSR maistopramonės ministru S. Dulsku (2007 m. liepos 11 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

¹¹² Ten pat, p. 27.

Išskirtinis vartojimas reiškė ne vartojimo deficito sprendimus, bet pirmiausiai „vyraujančio“ sluoksnio patogų, elitinį aprūpinimą, panašų į kitų (ne-socialistinių) visuomenių modelius. Visa tai griovė iliuziją dėl beklasės visuomenės sukūrimo, o kartu gilino socialinę stratifikaciją sovietinėje visuomenėje. Nomenklatūros išskirtinio vartojimo problematika išryškina ir kitus aspektus. Iš tiesų, turimas vartojimo lygis nomenklatūrai kūrė socialinio patogumo jausmą, leidžiantį vertinti jiems privilegijas teikiančią sistemą, juolab kad manevravimo galimybių, įgyjant papildomų privilegijų, irgi buvo nemažai (ypač tai aktualu technokratams). Tačiau brandžiojo socializmo laikotarpiu, ypač po 1975 m. prasidėjusio ekonominio nuosmukio, formavosi šiam laikotarpiui specifinė visuomenė, kurioje nomenklatūros išskirtinumą pabrėždavo ne vien prabangos prekių ar paslaugų įsigijimas, bet ir būtinųjų prekių įsigijimo būdas. Partokratų viršūnėms šių prekių įsigijimo problema buvo mažiau aktuali, daugumą reikalingų prekių ir paslaugų gaudavo automatiškai per valdžios aparatą. Dalis žemesnio rango technokratų (taip pat ir kultūrininkų), panašiai kaip ir kitos prie išteklių prieinančios atskiros visuomenės grupės (pvz., prekybos darbuotojai), buvo įtraukti į savotišką „gerų dėdžių ir tetų nomenklatūrą“ ir „aš tau – tu man“ ekonomiką¹¹³, dažnai turėję naudotis pusiau nelegaliais ar nelegaliais būdais išnaudodami savo darbinės pozicijas. Tinkamas pavyzdys būtų ne kartą ataskaitose minimi mėsos kombinatai, kuriuose įvairiais lygiais vykdavo nelegalūs grobstymai ir neformalus produkcijos realizavimo būdai. Panašiai būdavo stengiamasi apsirūpinti ir ne maisto prekių srityje, lengvosios pramonės (pvz. audiniais¹¹⁴) ir pan.

Kita vertus, patiriamos kliūtys kūrė daugiau sąlyginio patogumo jausmą, nuolat buvo jaučiamas esamos sistemos nepakankamumas, pastebimas komunistinės ideologijos nepajėgumą. Tai ypač sustiprindavo išvykos į užsienį (matydavo pilnas prekių vitrinas). Tokį vertybinį pokytį taikliai apibūdina sovietinį vartojimą trumpai aptarusių R. Misiūno ir R. Taagaperos nuomonė, kad vartotojiškumas ardė tiek režimo, tiek pasipriešinimo pamatus¹¹⁵. Ši pastaba apibūdina demoralizuotą nomenklatūrą: iš vienos pusės, nomenklatūrininkai suvokia ir vertina savo padėties pranašumą, iš kitos pusės, suvokia jos nepakankamumą ir būtinybę ką nors keisti, tačiau nėra tikri dėl savo pačių padėties ir iš

¹¹³Apklausoje dalyvavę pateikėjai apibūdina „gerus dėdes“, „pažįstamus“, „svarbius postus užėmusius asmenis“, „prekyboje dirbusius savus asmenis“, kurie parūpindavo ne tik būtinųjų deficitinių prekių, bet ir sunkiau gaunamų importinių prekių. Jie nurodo šias prekes: džinsus, batus, buitines daiktus–kilimus, magnetofonus, papuošalus ir pan. Iš esmės tokia strategija žymėjo susiformavimą visuomenėje analogiškų nomenklatūrininkų tinklų, kurių svarbiausias tikslas buvo tarpusavio aprūpinimas trūkstamomis arba visuomenėje prestižinėmis laikomomis prekėmis. Panašiai kaip ir nomenklatūros, šių tinkle veikimas laviravo ties oficialią tvarką aplenkiančia nelegalumo riba. Tokiet inkilai neretai per asmeninius ryšius, giminystę pasiekdavo ir valdžioje buvusius asmenis. Aukšto funkcionieriaus žmona prisimena, kaip trūkstamomis prekėmis aprūpindavo savo „koležankas“. Žr. G. Ferensienė, *Vakar ir šiandien*, Vilnius, 2004, p. 24.

¹¹⁴Medvilnės kombinate dirbęs pateikėjas prisimena: „Medvilnės gaminiai faktiškai visada buvo deficitiniai. Prekybos medvilne buvo neypatingai daug. Mes turėjom savo firminę parduotuvę ir nuo tos firminės parduotuvės gaudavom kažkokį procentą, bet turėdavom gauti iš Prekybos ministerijos leidimą, pvz., per metus galime parduoti 100000 metrų. Dingstis buvo, kad čia mes domimės paklausa, ta parduotuvė buvo Dariaus ir Girėno gatvėje, ir dabar ji veikia, bet kaip kombinato padarinys. Ten mūsų darbuotojai turėdavo savo planą, kadangi viską, ką pagamindavom, galėjom patys parduoti, kaip tik tą dalį, kurią Prekybos ministerija leisdavo realizuoti. Medvilniečiai visada buvo apsirūpinę medvilne, nors tais laikais visko trūko.“ Žr. Interviu su Alytaus medvilnės kombinato direktoriaus pavaduotoju A. J. (2007 m. spalio 28 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

¹¹⁵R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 221.

esmės negali užimti oponuojančios pozicijos. Tokioje dviprasmiškoje vertybinėje situacijoje atsidurdavo technokratai, kurie geriau nei partokratai suvokė praktines problemas¹¹⁶. Partokratai dėl savo nutolimo nuo gamybinio lauko galėjo ilgiau gyventi iliuzijomis dėl esamos sistemos pajėgumo¹¹⁷. Vertybiniu lygmeniu neigiamą išpūdį apie sovietinės sistemos trūkumus formavo ir nuolat stiprėjantis Vakarų prekių ir vakarietiško vartojimo įpročių poveikis, parodantis, kad šioje plotmėje sovietinė sistema, likus kone dešimtmečiui iki jos žlugimo, jau buvo pralaimėjusi ideologinį karą Vakarams, o tai, be abejonės, formavo ir nusivylimą ideologija¹¹⁸. Įdomu tai, kad šioje kovoje didesnioji nomenklatūros dalis pati netiesiogiai parėmė vakarietiško vartojimo įpročius, dalyvaudama juos skleidžiant platesniam visuomenės ratui. Importinės prekės ir atskiros gyvenimo būdo detalės, persismelkusios į nomenklatūrininkų kasdienybę, ne tik lėmė jų išskirtinumą, kas deficito sąlygomis iliustravo kontrastą tarp jų ir likusios visuomenės, bet iš dalies veikė ir kitų visuomenės narių požiūrius. A. Appadurai mintis, kad daiktai turi savo socialinį gyvenimą ir tam tikrą „kultūrinį krūvį“¹¹⁹, yra aktuali paaiškinant, kad vakarietiškos prekės (bei kitos deficitinės prekės) ir gyvenimo būdas, žymėjęs nomenklatūros prestižiškumą ir gerovės įtvirtinimo strategijas, kitų visuomenės narių atžvilgiu šias strategijas pavertė tam tikra siekiamybe. Tokios prekės ir gyvenimo būdas tapo savotišku geresnės kokybės etalonu, kurį valdžios ryšiais sugebėdavo pasiekti nomenklatūra, tačiau kurį kur kas sunkiau būdavo pasiekti kitiems asmenims. Tačiau visuomenei buvo būdinga mėgdžiojimo elgsena. Viena jų susijusi su „blato“ reiškiniu, kuris, panašiai kaip ir nomenklatūros socialiniai tinklai, žymėjo svarbius ryšius reikalingiems daiktams įsigyti. Kitas tokių prekių įsigijimo būdas buvo gavimas „iš antrųjų rankų“, spekuliantų. Atskiros jų grupės per nelegalius veiksmus savo vartojimu lygiu sugebėjo nenusleisti ir nomenklatūros aplinkai. Juolab pastaroji per darbo ar „blato“ ryšius aprūpinimo grandinėje būdavo susijusi ir su kitais prie resursų prieinančiais asmenimis. Pavyzdžiui, prekyboje dirbusi pateikėja prisimena, kad, padėdama vieno pramoninio miesto svarbesniems asmenims gauti deficitinių prekių (laikydama jas už prekystalio), gaudavo ir geresnių bilietų į viešus renginius. Taigi šiuo atveju ryšiai su nomenklatūra būdavo sukuriami ir dėl abipusės naudos. „Netepsi – nevažiuosi. Naudos turėjo visi, kas turėjo „blatą“. Tokie atvejai parodo atsiradusį įsisavinimą perimti nomenklatūros vartojimo modelius ir nemažoje visuomenės dalyje. Be abejo, nomenklatūros galimybės buvo kur kas didesnės; pasižymėdama uždarumu ir pasinaudodama valdžios teikiamomis privilegijomis ji vartojimo galimybes ir besikeičiančius įpročius galėjo plėsti lengviau.

Susikombinavus deficitinių prekių buvo galima jas parduoti, lygiai taip pat už pinigus, uždirbtus iš papildomo darbo (dažniausiai – pusiau nelegalaus), brangiau buvo galima gauti importinių bei deficitinių prekių. Iš esmės galiojo taisyklė: „Jeigu valdžios atstovai gali

¹¹⁶ A. Štromas, *Laisvėshorizontai*, Vilnius, 2001, p. 66–67.

¹¹⁷ Juolab pastebėta, jog lietuviškosios nomenklatūros technokratai ar kultūros darbuotojai į užsienį vykdavo kur kas dažniau nei partiniai darbuotojai.

¹¹⁸ Interviu su keliais išėjusiais metu užfiksuoti jų pastebėjimai bendraujant su atskirais sovietmečio Lietuvos pareigūnais. Anot jų, nors bendraudami jie jautė aiškią distanciją bei įtampą tarp savęs ir šių pareigūnų, tačiau jokio ideologinio angažuotumo pastarųjų privačiose kalbose išėjusiai nepastebėjo.

¹¹⁹ A. Appadurai teigė, jog daiktai, turėdami „kultūrinės biografijas“ ir „socialinę istoriją“, dažnai apibūdina sąveiką tarp skirtingų visuomenių, atstovaudami juos gaminančių ar platinančių visuomenių vertybėms, taip pat parodo ir juos vartojančių asmenų požiūrį į daiktų kilmės šalį bei „nusistovėjusio skonio“ struktūrą. Žr. A. Appadurai, *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge, 1986, p. 33–34.

nepaisyti taisyklių, galim ir mes.“ Tokių strategijų visuma padeda įvertinti, kad nors nomenklatūrai nepriklausiusių pateikėjų grupė savo galimybes suvokė kaip kur kas mažesnes nei nomenklatūrai priklausiusių asmenų galimybes, tačiau nemažai jų irgi nesitaikstė su esama padėtimi: panašiai kaip ir nomenklatūrininkai naudojami ryšiais, siekė apeiti draudimus, susikurti geresnį vartojimą. Tokios strategijos orientavosi į *sunkiau gaunamų* ir *kitiems neprieinamų* prekių gavimą. Vyravo savotiška gyvenimo būdo ir vartojimo konkurencija, kas turi geresnius daiktus ir gali sau leisti geresnius laisvalaikio leidimo būdus. Daiktai ir geras skonis buvo demonstruojami privačiu lygmeniu, pasikviečiant draugus į svečius, gyvenant kaimynystėje: „Svarbu buvo viskas – baldai, buities daiktai.“ Tokie pateikėjų pastebėjimai akivaizdžiai rodo nomenklatūrai būdingų vartojimo modelių, susiejantių prestižo siekiamybę su kitiems suvaržyta prekių ir paslaugų prieiga ir neformaliu veikimu sprendžiant šį klausimą, sklaidą visuomenėje, bei savotišką *homo sovieticus* elgesnos modelio įtvirtinimą, kurio elementų neabejotinai yra ir šiandieninėje visuomenėje.